

БОРИС АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ

С М Е Р Т Ь

ПОВІСТЬ

НАКЛАДОМ «УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ»

ЛОНДОН

1954

Борис Антоненко-Давидович

СМЕРТЬ

Повість

БОРИС АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ

С М Е Р Т Ь

ПОВІСЬ

НАКЛАДОМ «УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ»

ЛОНДОН

1954

Текст подано за виданням:

Борис Антоненко-Давидович.

СМЕРТЬ. Державне Видавництво

України. Київ, 1928.

Відбитка з журналу «Визвольний Шлях»

З друкарні «Української Видавничої Спілки»

Printed by Ukrainian Publishers Ltd., 237, Liverpool Rd., London, N. 1., Tel. NORTH 1828

Автор сміливої книги

Повість Бориса Антоненка-Давидовича **«Смерть»** у нас на батьківщині була заборонена й вилучена з бібліотек відразу після арешту її автора. Прочитати її могли лише ті з молодого покоління, кому вона потрапила в руки щасливим збігом обставин. Маса читачів цього твору не знає.

А тим часом і автор, і повість варті уваги. Ворис Давидов, що писав переважно під псевдонімом Антоненка-Давидовича, переживав бурхливу революційну добу зовсім молодим (народився він 1899 р.). Син залізничника-машиніста з Ромна, недавно ще учень охтирської гімназії, а в роки революції студент університету, майбутній письменник опинився в Українській Комуністичній Партії, яка створилася з найлівішого крила УСДРП — так званих незалежників. Укапісти небезпідставно вбачали в КП(б)У знаряддя московської окупації, але на вимогу Комінтерну УКП мусіла «влитися» до КП(б)У, більшість активної частини укапістів пішла на це — щоб за яких десять років бути знищеною. Антоненко-Давидович від цього кроку відмовився. Дотепний, спостережливий і енергійний «безпартійний» журналіст і письменник лишив читачам ряд образів підсоветського життя в Україні у небагатьох творах, що їх встиг написати до заслання. Крім друкованої в «Червоному Шляху» драми **«Лицарі абсурду»** (1923), це оповідання, зібрані в книжках **«Запорошені сивоуси»** (1925), **«Тук-тук»** (1926), **«Справжній чоловік»** (1929), уривки з недокінченого роману **«Січ-мати»** (**«Життя й революція»** 1926 і 1930), а найголовніше — повість **«Смерть»** (уперше видрукувана в **«Житті й революції»** 1927 р.) та книжка мистецьких нарисів **«Землею українською»** (1929 р.).

Антоненко-Давидович в роки існування численних письменницьких організацій та бурхливих літературних спорів стояв у неприхованій опозиції до «пролетарської» літератури. Він належав до київської групи письменників, оформленої спершу як «Аспіс», пізніше — як «Ланка», нарешті — МАРС (Майстерня Революційного Слова), що змушена була «самоліквідуватися» 1928 року, одночасно з Вапліте. Гурток складався з Антоненка-Давидовича, Михайла Івченка, Валеріяна Підмогильного, Григорія Косинки, Євгена Плужника, Дмитра Фальківського; до 1926 р. до цієї групи належав Теодосій Осмачка. Поряд із неоклясиками, ця група притягала дуже небезпечну увагу

причепливої комуністичної критики сміливістю трактування найважливіших проблем сучасності. Як відомо, доля всього гуртка була трагічна. Косинка й Фальківський були в грудні 1934 р. розстріляні (одночасно з О. Влизьком і К. Буревієм), Івченко й Плузник померли, зазнавши большевицької тюрми, Антоненко-Давидович і Підмогильний заслані, і звісток про них давно немає. Лише після неймовірно важких поневірянь вдалося врятуватися, на щастя, Теодосієві Осьмачці, який на еміграції продовжує свою працю.

У творах Антопенка-Давидовича читач не знайде того заціквлення найновішими стилістичними шуканнями, яке було характеристичне для найвидатніших його сучасників — українських прозаїків. Нахил до т. зв. «ліричної» прози, майстром якої був його приятель Косинка і яка властива багатьом творам Івченка, у Антоненка-Давидовича лише невеликою мірою позначається в оповіданнях першого періоду (збірка «Запорошені силуети»). Йому не властива романтична патетика, хоча б і іронічно забарвлена, як у Юрія Яновського. Не доводить він до крайнього згущення образів переживань людського лиха, не знайдемо у нього крику розпачу самотньої в світі людської одиниці, як в експресіоністичних творах раннього Підмогильного. Антоненко-Давидович і в гумористичній «Печатці», і в подекуди сентиментальному «Тук-тук», і в ряді інших творів стоїть ближче до своїх попередників-натуралістів і манерою подавати героїв, і композиційними засобами, здебільша дуже нескладними, і «жанровими», побутовими, часом брутальними образами, що становлять тло дії.

Ця безпосередність, уміння, здається, якнайпростіше, представити явище роблять оповідання й нариси нашого автора надзвичайно цінними для нас «документами» дійсного життя доби т. зв. «українізації». Антоненко-Давидович, подорожуючи по Україні, малює звичайне, щоденне, непомітне. Але він усе бачене пропускає крізь призму оцінки його українцем, що пам'ятає насамперед про свій народ і свою батьківщину. І тоді ці непомітні деталі набирають для читача великого значення. До того ж автор не боїться подати свій цілком виразний коментар.

Ось нарис «Там, де тіні забутих днів». Учитель Півень показує авторові церкву: «... — Це покровський собор, січова церква. — Але давно вже Січову Покрову вкрив суздальськими шишкуватими банями всеросійський «ухарькупець»... Півень шкутильгаючи... веде мене до залізного іржавого хреста. Дивна, справді, наша історична доля: од усіх буйних літ, що ураганими пролетіли через наш степ, нам лишилися у спадщину самі тільки хрести та могили...».

Ось степ, що його автор бачить з пароплава на Дніпрі:

«... Степ же! Омріяний, історичний степ... То дарма, що він поораний і розмежований давно... Серед нових днів він залишився незрозумілим сиротою. Немов здорожився і заблудився серед одвічних манівців.

Приходьки обсіли його груди, розпаювали між собою і заходилися корчувати плугами з чорних поладів його пісню-думу. Їхня нога не оступиться на могили і руки не пустять чепіг: їм степ чужий, вони не знають степових таєм-

ниць. Степ, як чалкун-характерник із Січі, поховав у кладах понад порогами, на дні Павлюка й Чортомлика скарби своїх давніх днів і тільки дослухається кризь сон — а ну ж якої то пісні співають нові вітри? А з палуби переливається за борт співане-переспіване, і вітер підхоплює його по-молодецькому, щоб розвіяти по степу:

После Смольного, счастья вольного
Развернулась рабочая грудь,
И решили мы вместе с Сенькою
На кирпичный завод заглянуть . . .»

У повісті «Смерть» (1927, окр. вид. 1928) надзвичайно сміливо ставить він питання про можливість чи неможливість прийняття большевицької влади й большевицьких поглядів молодим українцем, свідомість якого зформувалася в національному таборі. Ця тема в ті роки, з далеко легшими умовами для праці підсовєтського письменника, не раз була порушена в літературі УССР. Але ні один із сучасників не поставив її так гостро і не трактував з такою мужністю, як зробив це Антоненко-Давидович. Дія відбувається в 1920 році. Недавній активний прихильник своєї української влади, Кость Горобенко тількищо вступив до партії большевиків і хоче увесь час внутрішньо якось виправдати себе, знайти собі місце серед большевиків, почувати себе там справді «своїм». Повість у центрі дії ставить цю важку, нерозв'язану психологічну проблему. Горобенко не може знайти спокою; те, що він перейшов до табору большевиків, переслідує його. Заявляючи насамоті: — «А тепер я — більшовик», — Горобенко відчуває фальш, знає, що це не йде від серця. Марно шукаючи компромісу, раз-у-раз він бачить прірву, що відділяє його від нових «товаришів». » . . . Вони — як ті ченці, що в своєму несамовитому фанатизмові не можуть забути цього (що він виходець із української партії — М. Г.) ніколи, до могили — ніколи. І потім це українство, що воно їм. Їм, для яких не було ні Солониці, ні Берестечка, ні Полтави, ні навіть Крут! Для яких уся історія — тільки вічна боротьба клясів . . . Ах, які вони все ж таки доктринери! . . .

. . . Вони мають пройти світ, переорати всю землю, стерти кордони, помішати всі нації в одному струмені чорної маси потоптаних рабів, що пустилась берега. «Капітал» Марксів . . . Що це? Тора, Євангелія, Аль-Коран чи Архімедів ричаг? . . .»

Живучи з цією невідступною ідеєю, вчорашній ворог окупантів боляче реагує на постійні безцеремонні натяки комуністів. Зовнішня обстановка, зображення побуту українського міста й села часів «воєнного комунізму» підкреслюють огидність чужого хазяйнування. Поведінка чужих народів комуністів змальована з крайньою одвертістю. Нові володарі, як влізлива Славіна, справляють жалюгідне враження: » . . . Мимрить недоладні слова, а дядько собі в душі глузує з неї . . . Він же у своєму селянському інтелектуальному масштабі на цілу голову вищий від Славіної».

Бруд, жорстокість, неминучість брати участь у розправах із докраю ворожим новій владі селом роз'ятрують вічні рани Горобенка... »Ці похмурі погляди з-під наспулених брів важко впадали в очі й таврувались у пам'яті. Ці бородаті лица не віщували нічого доброго. Їхні очі бачили на кожному возі, що приїздив із міста, тільки ворогів. Відтіля приїздили до сумирних хат із розкладками, контрибуціями, арештами й розстрілами. Село прокляло їх і зарилось у свої нори...» Горобенко говорить собі: » — В тому річ, Костю, що ти йдеш проти села. Українського села. Того єдиного певного національного водозбору, що ради нього засновував колись »Просвіти«, був за інструктора Центральної Ради, тікав з директорським військом. Ти мусиш бити разом з цими незрозумілими людьми саме в ту мішень, яку недавно будував своїми власними руками, як певний щит. Ти мусиш розторошити цю мішень на тріски, спалити ті тріски, щоб не лишилось і сліду. Ти мусиш, Костю, стріляти в позавчорашнього самого себе! Ось в чому річ...»

Нарешті, в результаті постійних копирсань, в стані депресії, він приходить до очайдушного висновку, ніби тільки тоді зможе стати справжнім більшовиком і знайде внутрішню рівновагу, коли пролле кров своїх земляків — давніх спільників. Сценою явно злочинної, безцільної розправи комуністів, у тому числі Горобенка, з кількома неозброєними селянами-заручниками кінчається повість. Доводиться дивуватися одвертості, з якою зображений розпач жінок селян, приречених на загибель, та спокійна безнадійність розстрілюваних, і тому, з яким мистецьким тактом автор позбавляє Горобенка можливості в бою пролити потрібну йому кров земляків: він прикладом рушниці вбиває беззбройного, ні в чому не винного, статечного селянина. І читач, звичайно, не вірить, що Горобенко після цього безглузкого злочину знайде спокій. Проблема ніколи не буде розв'язана, — каже автор вдумливому читачеві, коли той сам з окремих малюнків робить висновок, якого не подав письменник, обмежений цензурою.

І нещадне викриття борсання вже навіки покаліченого духово Горобенка і виявлення хворобливості, фальшивості його шукань психологічного »виходу«, і численні понурі малюнки советської дійсності, що в своїй сукупності справляють гостро негативне враження, — сьогодні дивують своєю послідовністю й сміливістю. Надмірний натуралізм, увага до огидних сцен, що характеризують обстановку дії, в даному разі лише посилюють ефект книги. Саме так, не адажаючи на неминуче офіційне маскування, сприйняли її і читачі, і критика.

Чи ж треба дивуватися тому, що »пристрасне жало злободенности« (за щасливим висловом Т. Осьмачки) не давало спокою окупантові, що Антоненка-Давидовича увесь час обвинувачували в націоналізмі і що йому незабаром довелося піти тяжким шляхом без вороття?

М. Глобенко

За життя розплата тільки кров'ю,
Тільки смертю переможеш смерть.
Василь Еллан

I

Кость Горобенко оглянув свій партбілет, і на цей раз чомусь надто виразними і багатозначними здалися йому кілька таких знайомих і звичайних слів:

Р о с і й с ь к а   К о м у н і с т и ч н а   П а р т і я
(більшовиків).

Кость в'яло подумав: це нісенітниця — друкувати українською мовою «російська»... А втім не це, власне, впадало в око і настирливо вимагало на самоті витягати з кишені рожеву книжечку і вдивлятися у першу сторінку.

Вся суть, уся непорушна сила її, що концентрувала увагу протягом кількох місяців, була в тому, здається, зовсім зайвому слові, що притулилося збоку, заховалось навіть у дужки, але яке насправді було і не зайве і не звичайне — (більшовиків)...

»Більшовик!« — Це зовсім не те, що »комуніст«. »Комуніст« — це термін новий, і Кость при звичайстві до нього одразу, навіть зріднився з ним. А ось із »більшовиком«, цебто з тим самим більшовиком, що за недавньою термінологією — на вістрях багнетів »ніс із півночі з Росії на Україну« — ні.

Кость поклав партбілет на стіл і озирнувся по кімнати. Було тихо. Крізь одчинене вікно із саду долітало однотонне щebetання якоїсь безглуздої пташки. Десять за листям дерев перевалювало на захід сонце, і його кволе проміння позначилось на стіні сіруватою мармуровою мережею. Розкидані книжки, штани на подушці, »наган« на столі — все це було німе й глухе. Ніщо не могло підслухати Костевих думок, щоб потім нишком, у закутках за спиною, шепотіти поміж членами організації. Кость спокійно подивився крізь вікно в сад і тихо сказав самому собі:

— Я — більшовик . . .

Він хотів це донести до самих глибин свідомости, але й на цей раз спорснів. Кость зняковів і стомлено сів. На вустах заграла легка іронічна посмішка. Було неприємно. Отак само він колись обдурював батьків і ховався з »одиницею« за диктат. Яка різниця? Тоді — »одиниця«, а тепер — ті два будинки, що їх мав колись до публічного торгу нетяга-батько в цьому ж самому місті, і та гімназія, що стоїть і досі на розі двох вулиць у садку, але вже містить тепер у собі педкурси. Це вони муляють комуністичне сумління або, кажучи просто — душу, це вони не дають змоги спокійно, як і всім іншим членам організації, почувати себе більшовиком. Вони.

Кость сперся ліктем на стіл і подумав:

»Якого чорта липне це все до голови? Що батько був дрібний буржуа — це вірно. Факт. Ба навіть — він цілував соборному настоятелю, каштановолосому панотцеві Гаврилові, руку, і його сестра, що колись була мені рідною тіткою, — вдруге замужем за вихристом-купцем — це також вірно. Це все так. Але батько потурбувався вмерти за рік до революції і, нівроку йому, добре зробив. Я ненавиджу його за те, що він був мій батько, і вдячний йому, що його тепер нема. В мене немає тепер нікого. І це так само вірно. Я не відповідаю за батьків. А втім що ж: одним судилося бути спадкоємцями своєї класи, а іншим — ренегатами. Хай, за їхньою теорією, я — »дрібнобуржуазна інтелігенція!« Я кажу трохи інакше — ренегат дрібної буржуазії. Важно те, як я сам думав про себе, а не хтось інший. І немає мені ніяких докорів від самого себе! Так, я був український націоналіст, я був за голову повітової філії національного союзу; в цьому ж місті я, безусий юнак, що допіру скінчив гімназію, виступав у 1917-му на мітингах, розпинався на всяких зібраннях за »неньку«, закликав собі в свідки спорохнявілу пам'ять усяких Сірків та Гордієнків. Це все вірно, і я не ховаю це ні від кого. Це було раніш, а тепер я« . . .

Кость знову зупинився, але напружився і голосно вимовив: — більшовик!

Але враз виринула, чи з гімназії, чи просто з дитячих літ, казочка, і стало смішно й сумно.

Якийсь альхімік дошукувався філософського каменю. Він перемолвився всім святим, яких тільки знав, благав Богородицю, наресшті, самого Христа допомогти йому, але всі вони були мовчазні, як звичайнісінький камінь з цього дому. Тоді альхімік прокляв їх гамузом усіх і звернувся до сатани. Сатана з охотою згодився допомогти, але правив одного: — »Ти знайдеш те, чого шукаєш. Тільки — одна умова, друже мій: тиждень не думай про білого ведмедя«. Нещасний альхімік, що, здається, ніколи за все своє довге життя серйозно не замислювався над ведмедями, взагалі, а біли-

ми зокрема, цілий тиждень ні на хвилину не міг позбутися цієї навісної думки про білого ведмедя.

Горобенко, посміхнувшись, подумав: — »Більшовик« — Це мій білий ведмідь, але якого ж філософського каменя дошукуюсь я? .«

Він поклав у кишеню партбілет, узяв »наган«, щільно зачинив вікно і вийшов із дому.

Це кляте повітове місто з його безглуздими брудними заулками, шопою на базарі, незграбними рожевими купецькими домами, місто, де всі знають про кожного всяку дрібницю й один одному осточортіли, це місто — свідок. Воно знає все. Ось народній будинок. Тут стояв батько з царським портретом, коли була маніфестація з нагоди здобуття Перемишля; ось базар, за ним — ліворуч вулиця, де жила в своїй тітці Надя . . .

Кость швидко ступав по м'якому базарному поросі. Тепер базар був мертвий. Огидливо стирчали гнилими кроквами напівзруйновані ятки. Це жертви боротьби комунвідділу з приватним торгом. Від яток смерділо людськими екскрементами і довгий понурий м'ясний ряд скидався на перекинуті кінські кістяки.

Десь у кутку під кам'яницею, як неприкаяні, сиділи кілька перекупок з яблуками, ще далі селянський віз, збоку мур і на ньому розсічений ринвою напис:

Сапожная мастерская Уездсо / беса.

Ринва нещадно розлучила дві частини слова і зробила так, що коли »уездсо« почувало себе якось сиротливо й самотньо, то»беса« було ніби саме на місці. Воно глузливо одскочило від ринви і, показуючи вгору язичка від »б«, знущалося з правовірних міщан.

Це ширило між перекупками, колишніми купчихами й казначейшею всякі непевні чутки й підпирало їхні гадки щодо антихриста (самі ж признаються, що — бісове . . .).

Горобенко зненацька подумав:

»А ось, коли б написали по-українському — цього б не було, хай би й ринва розірвала«. Проте, одразу ж стало соромно свого власного примітиву. І потім він звернув увагу на цей мур не через »беса«, а тому, що тут розстріляли когось петлюрівці, і Горобенко внутрішньо посміхнувся самому собі:

»Власне, логічно, за загальним ходом тих подій мене теж повинні були б розстріляти, і це дуже дивно, чому цього не сталося . . . Правда, я не був у війську, я так би мовити, мирно політиканствував, але все ж таки« . . .

Горобенко перейшов бруковану широку головну вулицю і ступив на східці парадного ходу. Тут був колись банк, де служив батько його гімназійного друга, тепер — це робітничий клуб. Тут звичайно, через брак великої залі в повітпарткомі, бувають загальні збори організації.

Пожовклі соснові гірлянди, паперові прапорці, неохайно прибиті портрети вождів, забруднені мухами й чиймись пальцями плякати, розстроєне піаніно, на якому вічно хтонебудь несамовито вистукує »Інтернаціонала« — все це виглядало холоднувато й незатишно. Тут не почувалось дбайливих рук, приміщенню бракувало душі. Люди приходили сюди — раптом. Гомінкою юрбою вони враз заливали залю, приносили свій пах шкіри, дьогтю, шмаровидла, махорки, навіть куряви сільських доріг, і тоді розсувались безладно стільці, підлога вкривалась недокурками і в кімнатах стояв стовпом густий синюватий дим. А коли люди виходили, тоді в приміщенні було тихо, самотньо й сумно, як на згарищі.

Загальні збори ще не почались. Партійці заповнювали залю й купами розходились по кутках.

До Горобенка підлетіла Славіна. Її підстрижене волосся не личило до худого обличчя невиврачних літ, і зовсім уже дратувала якась каблучка на пальці.

— Таваріщ Гарабенко. Таваріщ Гарабенко.

Вона вчепилась худорлявими пальцями в його гудзика на сорочці і почала нещадно крутити.

— Де ж ви загаєались? Мені конче треба з вами поговорити.

Її російська мова з штучним московським акцентом одразу зменшила кілька тонів і перейшла в шушукання. Вона непомітно потягла Горобенка в дальній куток.

Ви знаєте... Це неможливо!... Це підриває авторитет. Фірсов учора виступав п'яний на учительських зборах!... Це треба конче поставити на порядок денний... Аби ви знали тільки, як він...

Горобенко хотів якось одчепитись від неї. Ця завідувачка соцвуху, справді, надто вже уїдлива. Він одсунув на потилицю кашкета і мляво відповів:

— Це дрібниці, товаришко Славіна; хіба тепер до них...

Але Славіна крутила вже гудзика обома руками й поспішно шаруділа словами далі...

— Як дрібниці! Це компромітує нас усіх... Це ганьбить усю партію... Та ви знаєте, що цей самий Фірсов...

Горобенко нетерпляче глянув у вічі Славиній. Цю колишню вчительку видно всю наскрізь: опозиції шукає серед інтелігентів...

Стало знову неприємно за себе — адже не піде Славіна до Горбаня або Дружиніна шушукатись, а цілить у нього: »Таваріщ Гарабенко, таваріщ Гарабенко«. Як це бридко! Він глянув на її тоненькі безкровні губи і раптом подумав: »а, мабуть таки, правдиві оті чутки, ніби Славіна — прижитна донька якого тамбовського архиєрея«...

— Таваріщ Гарабенко! (Славіна зробила наголос). Нам конче треба обмірковувати це разом . . .

Горобенко сухим голосом зупинив її:

— Це склока, товаришко. Вибачте, я мушу піти поговорити . . .

Горобенко різко повернувся й пішов до якоїсь групи. Славіна здивовано подивилась йому вслід, але похопилась і побігла когось шукати . . .

Горобенка перейняв Завальний. Він, як і завжди, схопив його руки понад ліктями й, випробовуючи м'язи, труснув кілька разів.

— Здоров, Горобенко. Ну, як там »мова«?

Завальний вишкірив рота, і його підборіддя найжачилось розмазаною усмішкою.

— Петлюрівщину сієш, каналія! Це ти Маркса українізував? — він показав на свіжі плякати, друковані українською мовою, і блиснув переднім золотим зубом. Ці вайлуваті дотепи перли від Завального, як із дуба, але крізь посмішку в ньому єдиному тільки Горобенкові вчувалась товариськість і приязнь. Завальний був чи не один тільки у всій організації, що читав між іншим »Вісти« і перегортав удома Шевченка.

Горобенко відповів йому по-російськи.

— Слухайте, якого чорта ваш культвідділ ще й досі не налагодив клубної бібліотеки? — Попельначенко.

Попельначенко звик говорити безапеляційним, командувальним голосом, і це якимось незрозуміло гармонізувало з його ще надто молодими рисами обличчя й худорлявою постаттю. Він хлопча, але він — пестун організації.

Попельначенко мотнув угору підборіддям:

— Так що значить нема! Має ж ці книжки інтелігенція — реквізнуть! Зв'язатись із наросвітою. Взяти і баста! — Попельначенко може це сказати. Він з 18-го року в партії. — Попельначенко виріс під ударами залізним аршином свого батька-кравця. Він — »справжній пролетар«. І щодо інтелігенції він не аби сказав. Він розуміє все. Цей клишоногий Попинака, як його прозвали в організації, — це хитрий тип. Він знає, куди закинути. А проте в нього сухоти. Це вони, мабуть, розлили по всій Попинаковій істоті злостивість і розтягнули долу кутки його пухких губ. За що, власне, Попинаку люблять в організації? А люблять! Попинакові вільно все.

Попельначенко засунув глибоко в кишені штанів руки й зневажливо прищулив очі з довгими чорними віями:

— Ти брат, Горбенко, сам ще, скажу тобі, — на всі сто відсотків інтелігент. Тебе б послати разів зо три розправитись із куркульнею, — отоді б витрусився, а так, як оце тепер . . .

Попинака не доказав. Він закашлявся. Розкати кашлю гупко розлягались по кімнаті, летіли під стелю, і від них ставало усім якось ніяково. В ближчих групах замовкли. Якась жінка прибігла з водою в іржавій кварти.

Попельначенко замахав руками і сердито сплюнув убік. Горобенко уважно подивився на скарюченого Попельначенка, і в голові, як хмаринка цигаркового диму, тихо пройшло і осіло:

»Цинік він усе ж таки«...

Біля стола голосно крикнув секретар паркому Кричєєв:

— Прошу, товариші, зайняти місця! Прошу...

Він затарахкотів кулаками по дикті, а далі спокійно і монотонно, немов звертався не до залі партійців, а кудись ліворуч, у куток, кинув:

— Пропоную обрати голову й секретаря...

II

Горобенко похапцем розклав у папки кучугуру штампованих папірців, запхнув у портфель з шматком вівсяного пайкового хліба довгі писані аркуші й на годину раніш покинув свій культ-відділ.

Перед парткомом уже посходились партійці і незграбною масою різноманітного одягу, взуття та облич розташувались тут же на пішоході.

Славіна й на цей раз не стрималась. Її непокриту, підстрижену голову на тонкій і високій шії було ще здалека видно. Мабуть, через цю тоненьку, але в'юнку шию, що на ній раз-у-раз поверталась на всі боки її голова, Славіна скидалась на курку з породи голоши-йок. Як навмисне, Славіна носила бурякову блюзку з великим вирізом. У цьому вирізі зійшлися на герць Славініна претенсія на декольте і партійна пристойність. Так і не знати було, хто з них переміг, але, в кожному разі, ця блюзка виставляла на очі всю негарну шию і справляла враження чогось обскубленого. Славіна прошигнула дрібненькою курячою ходою поміж чоловічими постатями і вчепилась руками в Горобенків портфель. Це одразу ж обурило Горобенка й нагнало жорстокости. Чорт знає, що за звичка безглузда — конче їй треба крутити щось! Славіна мацала руками блискучий замок портфеля і безупину сіяла в усі сторони, куди тільки поверталась її голівка, коротенькі слова. Це була навіть не мова, а якась усна шорстка стенографія. З-під тонких губів вилітали недогризки слів, без закінчення, без початку: їх Славіна перемелювала десь у вузькому горлі, а на повітря одвіювалось лущиння і неприємно порошило бесідникові уші.

— ... Тут дуже легко улаштувати дитячий садок ... Але треба перше батьків ... Засідання ... Обміркуємо плян і спільну нараду ... Ви в п'ятницю вільні ... Потім ще з Гусинською бібліотекою ... Там сидить наша кандидатка, Андрійченко, але це неможливо. Її міміка й потім, знаєте, поведження ... Взагалі наш жінвідділ ... — Славіна не скінчила. Вона зробила гримасу, захитала головою й несамовито засіпала куток портфеля.

— Я не знаю, я не знаю, до чого це все може призвести... Над цим треба задуматись...

Але Горобенко прекрасно знає, Славіна не терпить жінвідділу в цілому й кожну партійку — зокрема. Вона принципово проти жінвідділу. Жінвідділ і собі не любить Славіну, проте, хоче накинути на неї роботу, але Славіна обминає його й вислизує. Славіна одвела Горобенка на кілька кроків осторонь і витягнула до його ушей шию.

— А це як вам подобається? Мені треба зараз на засідання, кожний із нас перевантажений роботою і ось. Прошу. Суботник! Це ж — просто комедія. Марширувати по місту... Йй-богу — потеха!... Горобенко безнадійно глянув на Славіну. Вона, як шевська смола. Далєбі, вона отрокує партійне життя. Від неї годі одчепитись.

Його стомлені очі впали на її тоненьку шию, і він зненацька подумав:

»Взяти б цю шию, цього стеблика з тіста в кулак і стиснути по волі пальцями!...« Стало навіть смішно: певно, Славіна тоді за верещала б і здохла, як ярмарковий гумовий чорт...

Десь поблизу рякнув хрипкий вахмістровий бас:

— Строй-ся-а...

Це командир кавескадрона Несторенко. Його призначено командувати суботником, і чорний, зашнурований потрібними й непотрібними ремінцями, френч випнув на пішоході свої дебелі груди.

На брук вийшли першими секретар парткому Кричев і відповідальні. Вони вишикувались у шерг, а за ними з пішоходу посунула сіра партійна маса. Ця поспішна викональність наказу в Кричеве та відповідальних здалася Горобенкові демонстративною і підкресленою: »республіканська псевдопростота!«

З пішоходу пороззявляли роти неодмінні вуличні хлопчиська, і сторожко стежили з вікон трохи сполохані міщани.

— ... а-агом а-аррш!...

Попереду стомлено мацнув паркомський прапор із золотою зіркою, і сотня чобіт вдарила по бруку.

Хтось позаду затяг непевним, низьким голосом, але його підтримали середні, далі приєднались перші, і серед улиць розляглося не то по-солдатському, не то по-парубоцькому:

... В царство свободи доро-о-гу

Грудью проложим себе...

Співали в один голос, не поділяючись на партії, але старанно намагались компенсувати вокальну нюансовку викриками особливо знаменних слів:

... Долго в цепях нас держали.

Завюрвідділу легковажний Миша Чернишов був незадоволений. Він давно висловився за те, щоб організувати з партійців хор, але

його ідею досі не підтримано. Він злісно радів, коли хтось зривався на високій ноті або співаки збивалися з такту.

— Подравняйсь! Ать-два, ать-два . . . — Несторенко впівзворота критично оглянув немущтровані партійні ряди.

— Дружинін, — ногу!

Худорлявий Дружинін, що йшов поруч з Горобенком, сердито повернув до Несторенка голову і одвернувся. Він мовчки змінив маршовану ногу, і на лиці його знову під шкіряним кашкетом осіла тінню втома і якась зашкарубла, суха мрійність. Попереду тупсала, розкидаючи сторони п'ятами, Славіна. Несторенко забіг наперед, і відтіля знову долетіло його міцне:

— Крайній справа, поднятись! . . .

Дружинін сплюнув у бік і вилаявся. Він узяв під пахву свою стару, пошарпану папку, набиту паперами, скрутив з махорки цигарку й спокійно запихкав димом.

Кость Горобенко уважно стежив за його рухами. Цей Дружинін — один з небагатьох, що не має портфеля. Він уперто держиться своєї нікудишньої папки. Чому? Славіна розв'язала це дуже просто — він завідує відділом праці. А хто ж не знає цього платонічного відділу? . . .

Кость Горобенко раптом подумав: хто з них «обличчя» нашої організації — Дружинін чи Несторенко? . . .

Збоку заторохкотів старий земський тарантас з інженером і підрядчиком. Це фахівці. Вони технічні керівники суботника. Інженерове пенсне блиснуло по партійних рядах, але ніщо не змінилось на його чеховському лиці. Він промовив щось своєму хурцикові і закурив десь попереду.

Горобенко довго дивився туди, відкіля долітало перебійчате тарантасове торохкотіння.

Що думав про них цей «останний із могікан»?

Улиця поширшала. Були останні хати передмістя, але весела юрба хлопчаків не покидала загін. Вони бігли обабіч ulиці, пустували, сміялися, підбігали аж до рядів і враз від самого тільки Несторенового погляду розсипались врозтіч.

Ці хлопчаки, як уїдливі мухи, дрочили Горобенка. А втім Славіна має рацію: навіщо ця бутафорія? . . . Хіба не можна було всім посходитись на роботу в умовленому місці без марширування й пісень? Для чого це «подравняйсь» і сам Несторенко в ремінцях? І на якого чорта ця комедія, що, розважає дїтлахів і дає міщанству привода глузувати? . . .

»Дає міщанству привода глузувати«? — Горобенко спіймав самого себе і мислено почав судити.

Ти ще зважаєш на міщанство. тебе обходить, що воно буде казати? Признайся, — тобі це не байдуже? Ти боїшся його глузів? Може хочеш виправдатися перед ним, правда? Адже всі ті, що серед них ти жив іще так недавно, всі вони — по той бік, усі вони — міщани. А хіба Надя не була такою? Хіба її родичі-купці не живуть ще й досі на Мошенці? Як вони думають про тебе і як би поставилась до цього всього сама Надя, якби жила й досі? А Надя ж! . . . «

Це скидалося вже на самокатування, але було в цьому щось відрадне, щось болючо-приємне, що виправдувало, прощало й вимітало — як світлицю перед колишнім святом — засьмічену душу. І тоді сотні людей, зовсім не подібних один на одного, здавались якоюсь суцільною, зливою масою, такою чужою і далекою всьому провінціальному місту і його старосвітським купецьким домам.

Стало навіть радісно й легко, коли кінчилося місто і зблизька долетів бадьорий сосновий дух.

Інженер із підрядчиком давно вже стояли біля кучі лопат і кількох селянських возів, коли загін прийшов на місце суботника.

Інженер тихо дивився понад пенсне, недбало начеплене посередині носа, й флегматично казав Несторенкові:

— Важно підсипати узвіз, міст ще може триматися. Я попрошу розбити на партії; одні копатимуть глину, а потім, я гадаю, треба ще . . .

Горобенко пильно подивився на інженера. Він ходив з Несторенком коло возів і мляво давав вказівки. Тепер він уже не був нерозгаданим сфінксом, як у тарантасі. Було одразу ясно, що цей »спец« ні за що має всю цю роботу, весь цей суботник. За інших обставин — кілька робітників і підрядчик виправили б дорогу, полагодили б моста та навіть поставили б нового (хіба земство не дало б належних коштів?) — і все зроблено. Інженер тільки оглянув би вже готовеньке, для порядку дещо зауважив би підрядчикові, а ввечері він сів би з доктором і мировим суддею за преферанс. А тепер: що ж — він мусить виконувати примхи цих дорослих дітей і з ними вкупі клеїти дурня. Йому, старому лібералові, навіть народолобцеві, це тяжко, це моральні тортури, але нічого не поробиш. Проте, цей хресний шлях треба пройти. Це фатум російської інтелігенції, що одірвалася від народного пня. Цей шлях болочий і ганебний, але він має свій кінець. Інженер прекрасно знає, що хіба ж можуть довго утриматись ті, що проти приватного торгу! Торг завжди був чинником поступу й культури — фінікійці, греки, Рим . . . Інженер певний за майбутнє, а тепер він говорить чемно, але сухо й стримано.

Горобенкові було шкода цих сотню людей, що з них принаймі 70 вірили в суботника, як у фетиша господарчого піднесення, і

ладні були забути недоїдання і втому. Інженерова млявість профанувала сильні замаху рук. Здавалося, що інженер крізь своє скептичне пенсне в роговій оправі байдужим поглядом змахує з лопат землю, гасить силу ударів і через це виходила не робота, а тільки дитяча гра в робітники. Хотілось у тришля прогнати інженера і його тінь — підрядчика. Дружинін сплюнув на долоні — взяв держак лопати і, наче відповідаючи Горобенковим думкам, забурчав:

— Понаводили начальників! Планувати їм треба. Скажіть будь ласка — штука яка велика! Землю насипати самі не зможемо . . .

А інженер мовчки походжав між партійцями і свердлов очима їхні спини. Горобенко глибоко копнув лопатою, коли позаду інженер постукав цигаркою об срібний портсигар і чиркнув запалку.

— Одійдїть, будь ласка, ви мені заважаєте! — кинув йому грубо і з силою швиргнув від себе налопатник землі.

Інженер здивовано оглянувся і, чменно перепросивши, пішов далі. Горобенко сердито кинув у його сторону:

Тиняється тут! . . . — і жваво заходився працювати.

Вже вечоріло, як наслідки суботника були ще зовсім мізерні. Узвіз перед мостом було тільки з одного краю вталовано, а з другого — лежала брилами свіжа земля, і перед самісіньким мостом, там, де починались його гнилі дошки, вирячила чорну пащу велика діра. Було ясно, що не закінчити сьогодні навіть самого найпотрібнішого і, певно, інженер уже задалегідь радіє, але партійцям хотілося закінчити. Вони старанно копали землю і підвозили її до мосту. Дружинін хазяйнувало зміцняв схил, і тільки Несторенко, повітпродкомісар Дробот та заворгінстру стояли обік дороги і про щось сперечались.

Дружинін зняв кашкета, витер з чола рукавом піт і на хвилину оберся на лопату передихнути. Він глянув на Несторенкову компанію і знову взявся до роботи.

— Ні, ти мені спершу людину перероби, от що, — казав він далі до Завального, — через те, що кожний чоловік по-своєму сволоч. Розумієш ти?

— Знову »богоіскателю«, завів своє, — заскалив зуби Завальний: — мудруєш ти щось багато!

— А я тобі, брат, скажу просто, поки з кожного нашого партійного шелехвоста не зробиш людини, розумієш — людини, поти з цього нічого не буде. Ось глянь, брат, на них, — він кивнув головою до Несторенка: — »ать-два« він може, а лопатою — вибачте? А я питаю тебе, на чорта нам унтера? Ех! . . .

Дружинін вилаявся і сердито замахав лопатою. Горобенкові хотілось ближче підійти до Дружиніна й поговорити. Було щось симпатичне в його худому безволосому, з глибокими зморшками обличчі. Коли глянути на Дружинінові вуса та бороду, мимоволі пригадується з географії Іванова — «На севере растительность скудная, только местами мхи да лишайники» . . . У Дружиніна над ротом кілька жовтуватих волосинок і на підборідді де-не-де стирчить щось шорстке, а проте, яке хороше обличчя в цього Дружиніна! В ньому світиться щось випрацьоване, вигорюване, щось справді робітниче — «від варстата».

Край рівчака сидів у розтебнутій камзольці голова деревообробників, Фролов. Він упрів від роботи і стомлено витирав уболоченою рукою на лисині піт. Від цих рухів на камзольці важко тепліпався товстий посріблений ланцюжок від годинника і дзвонив дешевими брелками. Крізь розкидані постаті партійців пишно пройшла, переступаючи лопати й брили свіжої землі, Фролова.

— Семьон Петрович, а я тебе все шукаю. Насилу наздогнала вас. Перекуси трохи! . . .

Фролова розв'язала клуночок із пиріжками й поклала перед своїм дружиною.

— Ну й душно ж! . . . Чого ж ти не сказав, що у вас суботник?

Фролов потер мокрі пахви під сорочкою, мляво поводив очима навкруги й зідхнув. Його трохи соромили пиріжки перед голодними партійцями, і він вагався їсти. Фролова зрозуміла це. Вона нахилилась до свого дружини й ніжно прошепотіла:

— Це нічого, Сеня. Ти візьми їх, і потім — вроді, як би до ветру в лози — і скушаєш там . . .

Фролов сердито пробурмотів:

— Ну, добре. Иди додому. Нема чого тут! . . .

Фролова поспішно підвелась і наостаннє шепонула:

— Там которі присмажені, — ті з м'ясом, а то ще з капустою будуть . . .

Славіна віддаля косо поглядала на Фролову й, побачивши пиріжки, скорботно, мов до себе, але голосно, щоб усі чули, сказала:

— Удівітельно — как крепко иногда держат наших таваріщей мещанськіє привичкі! . . .

Фролов не дочув її слів. Одначе він підозріло подивився на Славіну, встромив у землю лопату і нишком пішов у лози.

Вже зовсім стемніло. Десь за Ворсклою торохкотіли на шляху чийсь запізнілі колеса, над Ворсклою здіймався легкий туман.

Славіна вже стояла коло Дружиніна і поправляла на голові косинку. Вона рада була пристати до суперечки.

— Безперечно, товаришу Завальний. Треба виховувати! Вчити! І потім — хіба це допустимо — наш »пред« страшенно любить вуджені ребра (щодня записки до протоколу пише), а товариші Несторенки по троє пар чобіт мають, і це в той час, коли ми жертвуємо всім. Ми обідаємо в комуністичній їдальні, ми . . .

Дружинін мовчки стукав лопатою по схилу узвозу.

Горобенко кинув працювати й солодко потягнувся. По тілу розлилась незвична, приємна, фізична втома. На небі засвітилися перші зорі. Далекі, свіжі, мрійні зорі. Ті самі зорі, що світили до революції, за революції і світитимуть вічно. Вічно? Так, так — вічно. Є багато речей, прекрасних незалежно від усього. Хіба міг би бути Дружинін гірший, якби він був безпартійний?

Горобенко одкинув це раптове, спокусливе запитання і сказав самому собі:

— Ні, це дуже добре, що він у партії. Він справжній, природний партієць.

Горобенко поклав коло себе лопату й присів на шпориш.

— Якого чорта тільки Славину не викинуть і досі з партії?

Десь з-за мосту залунало гучне Несторенкове:

— Од-ставіть! В дві шерен-и стройся-а-а! . .

III

Був ранок. Сонце сміливо розсікало золотими мечами зелену гущавину листя і вигаптувало на стіні якусь фантастичну плахту. Кость Горобенко підійшов до поручнів веранди і повними грудьми вдихнув свіжого повітря.

Ранок справляв свій тріумф. Його блакитне чоло не затьмарилось сьогодні жадною хмаринкою. Він легко перекинув на обрій ніч і звитяжцем простував назустріч дневі. Тисячі пташиних голосів співали йому урочисті кантати, якісь занедбані, певно від старих ще хазяїнів, жоржини і червоні невибагливі півники побіля веранди в саду, здавалось, по-особливому сьогодні прибрались, і вмиті, чепурні, трохи засмучені від своєї одвічної мовчанки, лагідною посмішкою вітали переможця.

А ранок ішов і йшов. Незримі легіони його в золотих панцерах мчали нестримано вперед, і перед їхніми незліченними фалангами тікав, зігнувшись, небесними манівцями останній князь ночі — блідий, ледве помітний місяць.

Горобенко схилився на сірий від облізлої фарби стовп і розстебнув коміра. Легенька прохолода приємно проймала після сну тіло, але соняшне проміння пододало вже останні перешкоди, прорвалось крізь вогке листя, і його пристрасний подих затремтів на Горобенкових грудях. Сонце затопило веранду, й тільки в кутку біля піддашся залишилась журна тінь, наче згадка чиєїсь безвипідної скорботи. Горобенко дивлявся в цей затінок, і він був любий йому. П'яна соняшна радість і самотна туга затінку були споріднені, вони доповнювали одне одного, вони — як рідні брати.

Цей ночі уві сні прийшла Надя. Та сама Надя, що була колись, Надя, що не могла б бути тепер... Чому?

Горобенко це добре знав, але він умисно спитав самого себе і щиро відповів:

— Тому, що тоді вона була просто Надею, вона була — нареченою (хоч цього й не говорилось офіційно), а тепер вона була б «міщанкою», «балястом», безпартійною «сволоччю»...

Горобенко мислено сказав і це. У цій грубості була якась гостра насолода. Але це так. Нема потреби зараз брехати ні сонцеві, ні жоржині, ні самому собі. Можливо, що це зрозуміла б і Надя, якби вона була не хороший сон, а реальність, а втім . . . є багато прекрасного в тому, чого нема і ніколи вже не може бути: взимку не буде жоржини і півників, але в уяві вони будуть кращими за оранжерійні хризантеми, в холодну, безпросвітну хугу легко згадається чистий, осяяний весняний ранок . . . Надя вмерла, вмерла, тільки фізично, а коли з'явиться рідко уві сні, вона буде просто Надею, »дореволюційною« Надею.

На веранду вийшла з таганчиком і чайником двірникова дружина Параска Федотовна. Революція позначилась в її житті, насамперед тим, що домкомбід переселив її родину з конури в колишній панський кабінет. Вона живе поруч із Горобенком і задоволена з тихого сусіда. Їй часом стає навіть шкода цього мовчазного »комісара«: »чудний якийсь: інші, глянть, свій виїзд мають, комуністичний великдень потай по-старому справляли з поросям, сирною паскою і спиртом, а цей . . .«

Параска Федотовна лагідно привіталась, поставила на цементову долівку таганчика і попливла по східцях наламати в саду хмизу, але розпалювати вогнище все ж таки повернулась назад, на веранду. Тут безпечніше: можна на хвилину піти, і чайника не вкрадуть, потім ніхто не побачить і не проситиме окропу.

Горобенко глянув на дебелу постать Параски Федотовни і нараз подумав:

— Дивно: за весь час у партії мене ще ніколи не потягнуло до жінки. І це зовсім не тому, що — Надя . . .

Коли заплигали під чайником жваві вогненні язички, старанно вилізуючи його чорне брудне дно, Параска Федотовна витерла спідницею руки і звернулась до Горобенка:

— На сонечку гріється? Воно дійствітельно, що прелесть . . . Може стаканчик чаю візьмете? Я зараз сахар перепалю . . . Тепер і чай такий, знаєте! . . . — сказала Параска Федотовна, зідхнувши: — раніш бувало підеш у лавку, візьмеш Висоцького первий сорт та ще лимончика дорогою у Панкратова купиш . . .

Параска Федотовна солодко бурмотіла собі, а тим часом чайник почав захлинатись, і від перших його бризок сердито зашипіло у вогнищі.

— Так, пожалуєста, заходьте налити собі . . . мені воно ні по чому, а вам, як холостому, як же це так на службу йти . . .

Парасці Федотовні було приємно отак по-простому побалакати з чудним »комісаром«, вона не від того була навіть, щоб пофлірту-

вати трохи (це тобі не Митька окаянный, що п'ятнадцять років під п'яну руку бив, а тепер бабу ублаготворити не в силі), Параска Федотовна лукаво підморгнула Горобенкові і пішла в дім.

Горобенко повернувся до своєї кімнати, скинув сорочку і заходився вмиватись. Плоскаючи на всі боки, він обливав водою шию, груди і чи від руху, чи від води — без сліду зникла задумливість, а натомість по всьому тілу мов нагнітав хтось енергії і будорожності. Витираючись грубим рушником, Горобенко на хвилину зупинився на своїх, у міру добрих, м'язах, і чогось раптом, отак невідомо звідки, спало на думку: »шкода все ж таки, як уб'ють, і це пружне здорове тіло обернеться в якісь огидні вишкварки«.

Горобенко з'їв шматок черствого вівсяного хліба з олією, але по чай до Параски Федотовни не пішов.

Сонце вже досить таки підбилося угору, й надворі ставало душно, коли Горобенко виходив із свого завулку на широку вулицю, що вела просто до культвідділу радпрофу. Назустріч попадалось чимало вже людей: це була година, коли саме повертаються з базару. Горобенкові впала в око огрядна Фролова, навантажена важким кошиком. Це та жінка голови деревообробників. З її коника випиналась куряча голова і морквишня. Фролова йшла задоволена й пишна.

Горобенкові стало неприємно. І як це безглуздо: боремось із базарами, і в той же час жінки комуністів ходять туди купувати, та й хіба ти сам, нарешті, не ходив купувати махорки? І інші ходять. Колгосп попсував ятки на м'ясо, тепер різники продають м'ясо просто на землі. Що краще? Вчора базар розіграла міліція, а сьогодні харчі втрое дорожчі...

А базар живе, базар такий самий, як і був раніш до революції, ба навіть жвавіший, барвистіший. Він остання надія і втіха для багатьох. Що лишиться Фроловій, коли б не стало таки справді базару?

Фролова одчинила вже хвіртку і ступила до свого подвір'я, але ту ж мить відтіля зачувся її різкий, роздратований голос:

— Скільки раз казала — не брати з нашої криниці води! І що це в самому деле, не розуміаю!..

Від криниці, що у дворі, сердито одгризнувся рудий чоловік з повним відром і хутенько подався на вулицю.

— ... Подався своєю криницею! Хазяйка найшла...

— Щоб я больше цього не бачила! Мій муж після вас буде поправляти? ... Це ми викопали. Ви собі теж можете, скільки завгодно...

Фролова швидко підійшла до криниці й, побачивши біля цямриння свіжу калюжу, гнівно захитала головою.

— Щоб ви подохли! . . .

З садка в одній камзольці вийшов сам Фролов. Він погладив винувати стрижену голову й сказав жінці:

— Казав-же — треба собаку біля криниці прив'язати. Інакше не виведеш цього . . .

На розі вулиці стояв Дружинін і балакав з рудим чоловіком, що держав відро з водою і, розмахуючи вільною рукою, тикав пальцем до Фролового двору.

Горобенко привітався і прискорив кроки. Він почув позад себе тихі Дружинінові слова:

— Я заявлю про це в парткомі . . . Сволочи скрізь бувають, цього одразу не можна . . .

В дверях радпрофу Горобенка зупинив парткомський діловод Гольцев.

— Хочете щось цікаве побачити? — Гольцев підніс до його ушей свого довгого горбатого носа і, прищуливши око, тихо сказав: — про вас . . .

Горобенко запитливо глянув у бездвітне Гольцеве око, що хитро визирало з-під рудих брів, але той, посміхнувшись, поспішив пояснити:

— Парткомська характеристика вашої особи в анкеті до губернії . . . Ходімо до вас. — Він злегка підштовхнув Горобенка, і вони подались на другий поверх колишнього просторого купецького дому. Власне, що треба Гольцеву? І навіщо ці його відвідування і ота розмова про те, ніби він працював за друкаря в Директорському Міністерстві Земельних Справ і взагалі ця приязнь і якась неприродна симпатія? Горобенко скося глянув на купецькі, забрюхані штани Гольцева і раптом подумав: — Сексот! Доручили стежити . . . Стало гидко, але здивувався: — Так одверто робити! І хоч би кого іншого, а то . . . невже не знайшли путячого? . . .

Горобенко заліз за свій стіл, одімкнув шухляди і рвучко подивився на Гольцева . . . На лиці в того була якась специфічна хитра усмішка. Від кутків очей колючками розбігались коротенькі зморшки, і злегка подалась наперед велика, масна спідня губа. Здавалось, ніби Гольцев давним-давно вже зробив цю усмішку, опрацював усі її деталі і, коли треба, миттю, мов машкару, накидав її собі на обличчя і так само швидко скидав. Гольцев мовчки почекав хвилину, а тоді відразу нахилився до свого портфеля й прудко почав нищпорити в паперах. Добуваючи синювату з цукрового паперу анкету, він схопив стільця й присунувся до Горобенка. Знову прищулив око і, штовхаючи Горобенка своїм гострим ліктем, тихо прошепотів:

— Тільки ж це, будь ласка, між нами . . . Ну, ви, звісно, розумієте, що ця характеристика таємна . . . Але я собі думаю, ну чому мені такому товаришеві своєму, як Горобенкові, не сказати . . . — Гольцев зробив довгою, худю з чорними волосинками рукою якийсь непевний жест і знову накинув на обличчя усмішку.

Було щось бридке в усій його інтимності, в цьому підсіданні й легеньких, фаміліярних штовханах. Горобенко мимоволі трохи одсунувся й хотів був рішуче відмовитись читати парткомівську характеристику, але, глянувши, на Гольцева, одразу якось розгубився. Гольцева усмішка зневолила його, паралізувала рухи, а відтак навалилась густою масою на голову.

— Прошу . . . — Гольцев підсунув йому до рук анкету, і Горобенко, ще не позбувшись першої одубілости, глянув на недбалі, розкидані рядки і за першим словом жадібно, мов по краденому, пробіг очима по краю анкети.

Було написано небагато, а втім досить ясно:

»Як комуніст-більшовик (хтось наче умисно і свідомо підкреслив це друге слово) — несталий, зважаючи на перебування раніш в українських організаціях, як культробітник може бути використаний у губерніяльному масштабі«.

Горобенко з деяким зусиллям відірвав очі від анкети й трохи зашарівся. Збоку дивилась на нього мертва, мовчазна усмішка Гольцева.

IV

Уже давно прохолонули й зникли на дерев'яних сходах дрібненькі похапливі кроки Гольцева, вже з годину торохкотіли машинки до письма, торохкотіли одноманітно і без краю нудно, а Горобенко сидів нерухомо при своєму столі. Напіввисунута шухляда з папками, штампом, стосами паперу й пачкою махорки так і лишилась відкритою після приходу Гольцева. Вона, наче той мацак, що загрибе ось-ось саму душу і втягне її в жовту, заляпану чорнилом, порізану й поколупану ножем потвору — старий, з подертим зеленим сукном, кабінетний стіл до письма.

Горобенко довго не міг зібрати до купи свої думки. Вони горобцями розлетілись на всі сторони, і ось перед очима тільки — «як комуніст-більшовик несталий» і заскалене Гольцеве око.

Горобенко опустил долу руки, стиснув схрещені пальці, аж вони хруснули, і подумав: «Це, певно, Попельначенко зробив»... Але зараз же глянув скося на свій портфель і вирішив: «Хіба, зрештою, не все одно! Важно, що це вже сказано, що хтось окреслено й виразно сказав те, чого я сам не міг наважитись сказати самому собі».

А все ж таки було неприємно й боляче. І знову впливали в пам'яті ті два будинки батьківські, і ота «Просвіта», і 1917-тий... Горобенка почало дратувати. — «Несталий»?... Хіба для них він може бути сталий? Хіба вони можуть забути про те? Вони, як ті ченці, що в своєму несамовитому фанатизмі не зможуть забути цього ніколи, до могили — ніколи. І потім це українство, що воно їм, для яких не було ні Солониці, ні Берестечка, ні Полтави, ні навіть Крут! Для яких уся історія — тільки вічна боротьба кляс... Ах, які вони все ж таки доктринери!...

Горобенко провів долонею по чолу, і його очі зупинились на пенсне Троцького. Такий знайомий і, врешті, набридливий, як і всі портрети, що існують у світі, цей портрет видався тепер Горобенкові зовсім інакшим. Портрет прибрав нових рис, і ті риси говорили багато. Енергійна борідка, дві глибокі зморшки від носа

до кутків губ і спокійний, твердий вдалений погляд. Крізь пенсне майже не було видно очей, але погляд залишився. Люди з таким поглядом не крізь пенсне, а крізь сьогоднішній день бачать далеко. Вони не знають вагань, у них немає на шляху проклятих манівців, їм перспектива ясна, як на долоні. Вони мають свою вічну формулу: «Буття визначає свідомість» . . . Це — їхня істина, це «новий заповіт», з яким вони мають пройти світ, переорати всю землю, стерти кордони, помішати всі нації в одному струмені чорної маси потоптаних рабів, що пустилась берега. «Капітал» Марксів . . . Що це? Тора, Євангелія, Аль-Коран чи Архімедів ричаг? . . . Які вони сильні, ці люди в пенсне з далеким поглядом і фанатизмом ісламу!

Горобенко сидів, скулившись у кріслі, але здавалось, що ні: він зовсім не сидить, він тільки трохи-трохи тримається у куточку, на самому кінці біля билля. Каламар на столі стоїть твердіше, ніж він тримається в кріслі, ручка з пером край каламаря має більше опертя, ніж він. Все навколо до найменших дрібниць було надто рельєфне, тільки в самому собі причаїлася сплющена інтимність. Вона так глибоко зашилась у нутро, що чути шкіру, навіть здається, окремі цятки на ній, волосся, і ось стирчить палець. Свій чи чужий? . . .

Горобенко знову нишком глянув на портрета, і тоді мов чиясь могутня рука погладила по голові і стало цілком ясно:

— Вони мають рацію . . . Ти що ж? Може, то просто теревені — «історія — боротьба кляс»? Ні. Вони ще досить стримані. Вони просто навдивовижу м'які до нього. Безперечно «несталий». Так, так. А чого? Ради кого й чого? Чи ради прадідів, що дали Кочубеїв, Галаганів та Юзефовичів, чи ради вишиваних просвітян, чи просто вишневих садочків, зірок, квітоньок і тої сухо-злотиці, що зветься «національна окремішність»?

Ах, яке це безглуздя, що між ним і партією може стояти нація. Та нація, що вигадала тільки бандуру й плахту! Це, справді, нісенітниця. Це анекдота.

Двері рішуче відкрились, і кімнати наповнилась тріскотною дерев'яних сандалів. Парткомський кур'єр мовчки розкрив папку, понишпорив у паперах і передав Горобенкові завідомлення.

— Просили тільки, щоб скоріше.

На підлозі знову щось зарипіло, тьопнуло і, мов калатало, застукотіло по коритару. Горобенко пильно глянув на сіру кур'єрову сорочку, що переступала поріг, і прочитав: «Одержавши це, негайно прийдіть до повітпарткому». Завідомлення було звичайне, навіть шабльонове, але чогось відразу стало турботно. Може лячно? Ні, ні. Просто трохи неприємно, бо, значить, є якась справа до нього. Саме — до нього. З-поміж усього партійного колективу Горобенко має на який час стати цілком виразний, так би мовити —

опуклий, він має продемонструвати себе перед розумними, але гострими очима секретаря Кричєєва і взагалі партійними верхами. Це значить, знову почувати себе внутрішньо-наструнчено, знати, що Кричєєві шкельця перед очима дивляться глибоко, дивляться спеціально, дивляться на нього. Взагалі самий факт парткомського завідомлення свідчить про те, що є другий факт. Який? Добрий чи злий? Проте, від парткому немає чого сподіватись приємних новин.

Горобенко пішов до парткому хутко. З такою порожньою похливістю ходять тільки ті люди, що хочуть якнайскорше дізнатись про халепу й позбутись її.

Ось стоптані східці, залізні поруччя колишнього готелю, коридар, плякати, оргінстр, агітпроп, ще якісь двері, на лугці двоє з рушницями лузають насіння, і двері до Кричєєва. Якось мить, що не виміряється годинником, а фіксується тільки в психіці, Горобенко простояв біля дверей. Потім метко потягнув за ручку, мабуть, скорше, просто рвонув її і увійшов.

Кричєєв разом із Попельначенком схилюлись над дрібно писаним папером. Кричєєв не одразу підвів голову, а підвівши, кинув недбало: »зачекайте хвилину« і знову заходився водити сухим пером понад рядками.

Горобенко стомленими кроками підійшов до стола. Потім обіперся об нього рукою, але зараз же одняв руку й одсунув на потилицю кашкета. Тепер тільки він відчув утому. Була задуха, чути було, як від години і сходів калатало під сорочкою серце, і очам ніде було спочити на безконечних одногонних діаграмах і постійних портретах, що трохи де-не-де затуляли сірі стіни. Через портрети і діаграми утома відчувалась більше. Взагалі він зморився. Мабуть, можна зморитись жити? Очевидно, можна? Тоді ж чому тільки спочинок?.. Але...

Горобенко похопився, швидко одійшов від стола й сів на першого стільця. »Чому я одразу не сів? — Ну, звісно: перед секретарем стояв: »начальство«. Це правду хтось сказав: »щось є лакейського в психіці кожного українця!...«

Попельначенко встав, а Кричєєв повернувся до Горобенка:

— Так ось у чому річ, товаришу. Група місцевої української інтелігенції просить дозволити їй видавити безпартійний журнал. Український, розуміється. Там і заява їхня лежить...

Горобенко присунув ближче до стола свого стільця.

— Ви, звичайно, розумієте, що ми в цьому не гаразд компетентні. Отже — ваша думка, як українця?

Попельначенко закурив цигарку й засунув у кишені жовтої шкурятянки свої худі, кістляті руки. Кричєєв одсунув набік па-

пери, поправив на переднісню пенсне й одкинув голову на бильце фотеля.

— Так ось. Ми слухаємо вас.

Горобенко подивився на Кричєєвські шкельця і для чогось узяв зі стола преса. Він тричі покрутив його за держальце і знову поставив на старе місце. І тоді стало до смішного ясно: вони »слухають«. Прекрасно. Але це занадто вже наївно. Занадто. Невже вони думають, що я не розумію, до чого це? Просто, заманулось їм ще раз перекопатися, оскільки правильне було отс анкетне »як комуніст-більшовик — несталий«. Гаразд.

Кость Горобенко зморщив чоло, схрестив на грудях руки й спокійно сказав:

— На мій погляд, безперечно, ніякого дозволу не давати.

Кричєєв підвів трохи брови, ніби здивувався, й перепитав.

— Ви гадаєте, що не треба давати?

— Безумовно. Бо всякий такий журнал буде фактично . . .

Попельначенко саркастично скосив бліді губи й перебив:

— А я — так дав би їм дозволу. Хай друкують . . .

Попельначенко широкими, розмашистими кроками підійшов до Горобенка й по-панібратєьки хлиснув долонею по плечу:

— Чудак ти, їйбогу, Горобенко! Там же підписались усі ті, що в »Просвіті« були, пам'ятаєш: Ковганюк, Придорожний, агроном отой патлатий — як його — Педашенко, чи що? Ти ж мусиш піддержати! Їкого ж чорта . . .

Горобенко зашарівся, знову крутнув преса, але, повернувшись до Кричєєва, твердо сказав:

— Якщо кому є охота піддержувати легальну петлюрівщину — що ж, прошу. Я ж особисто утримуюсь.

Попельначенко, лукаво прищуливши очі, поглядав на Горобенка й посміхався. Кричєєв кивнув головою на знак, що офіційне вже закінчилось, і знову схилився над паперами.

— Ми візьмемо на увагу вашу думку, товаришу Горобенко. Ви, очевидно, маєте рацію.

Кричєєв перегорнув сторінку і взяв у руки перо.

Ніби глухий відгук якоїсь похвали чи просто виправдання зачулось Горобенкові в останніх Кричєєвих словах, але він зараз же це обірвав у самому собі й різко повернувся до дверей.

— Всього! . . .

Попельначенко, спершись коліном на стільця, насмішкувато з-під лоба дивився йому вслід.

V

На стільці коло самого ліжка блимав каганець, але читати при ньому було не можна. Кость Горобенко незадоволено пустив долу газету й протер кулаком натомлені від напруження, почервонілі очі. В усій кімнаті сиротливо ясніла тільки невеличка смужка вогню — нужденне полум'ячко від каганця, а навколо немов побралась за безліч чорних рук і щільно згрудилась навкруги полум'я густа волохата тиша. Десять тільки вгорі, на потемнілій закуреній стелі повисла занедбана тинь від стільця і тьмяно поблискували двері.

Горобенко повернувся на ліжку до каганця й поправив під головою замусолену подушку. Каганець тихо горів. Іноді його вогник несподівано вихилявся набік, нервувався, починав тупцювати і знову заспокоювався. Горобенко дивився на нього, а маленький вогник розтоплював йому вироблену вже в партії прихованість і сторожкість, навіював несподівані думки, зазирає у саму душу і викликає на щирість.

За стіною раптом зарепетує Параска Федотовна, й розлягся хрипкий, п'яний голос її Митьки.

— Чорт, дьявол, комуніст, анархіст, всьо равно! Закрутілі: ревком, продком, совет, а жисті — нет! Понімаєш: біла Росія во-о какая, во! А тяпер махоньякая, махоньякая. А я спрашиваю почему? Ти мне говори — почему?!

Параска Федотовна вилаялась і, протяжно завиваючи, заплакала. Потім затарахкотів дзиґлик, певно, Митька хотів устати, і з тріском задеренчало на підлозі розбите шкло. З кімнати долетіло шамотіння й осатанілі крики Параски Федотовни.

Але Горобенко звик уже за кілька місяців до тих сцен. Стуки й крики перелітали через стіну, доскакували до його вух, але далі не потрапляли. Каганець згустив Горобенкову самотність у кімнаті і засвітив затаєний куточок у безконечних коритарах душі. І ось виплили останні дні і та позавчорашня авдієнція в парткомі

саркастична, зла усмішка Попельначенка. Горобенко ворухнувся, наче хтось доторкнувся холодним до голого тіла, і в грудях защемило обурення. Стало більше, навіть, ніж тоді, кривдно. Треба конче зробити щось. Треба рішуче покласти цьому край. Допускати, щоб якийсь Попельначенко, хлопчисько, власне, міг дозволити собі такі жарти, як тоді! Просто знуцатися! Ну, що ж з того, що він був у «Просвіті» і ці всікі Ковганюки та Педашенки добирають легального способу животіти? Плювати би він хотів на них! . . .

Горобенко повернувся горілиць і поклав під потилицю руки. І в цю мить виринув зрадливий спогад. Цей же самий Ковганюк переховував його, ризикуючи, в своїй хаті, коли Горобенка шукали денікінці. А з Педашенком вони разом утворили філію Національного Союзу й заарештували повітового гетьманського старосту. А з Придорожнім . . .

Ці навісні згадки, як краплі живого срібла, чіплялись одне одного й виростали у велику кулю, що підступала ближче й ближче, одсовувала сьогодне, розмальовувала у якісь занадто фантастичні і, признатись, гарні, приємні, близькі картини, позаторішні, і знову муляло всередині.

— Сумління? . . . Га?

Горобенко одкинув ковдру й спустив із ліжка на долівку ноги. Він із хвилину слухав гомін внутрішніх голосів, придивлявся до їхньої боротьби і . . . — аж здивувався.

Тихенько, манівцями, із закамарків підсвідомости вилізла ця знайома, здається, давним-давно вже думка. Ну, так: це давно він вже вирішив, тільки чомусь не міг досі голосно сказати:

— Треба вбити . . . Мушу, власне, не вбити, а розстріляти. І тоді, коли перед очима з'явиться їхня кров, коли ця кров розтріляних повстанців, куркульні, спекулянтів, заручників і безліч усяких категорій, що зведені до одного знаменника — контрреволюція, хоч раз, єдиний тільки раз впаде, як то кажуть, на мою голову, залапає руки, тоді — всьому цьому кінець. Тоді Рубікон буде перейдено. Тоді я буду цілком вільний. Тоді сміливо й одверто, без жадних вагань і сумнівів можна буде сказати самому собі: я — більшовик. Горобенко тремтячими руками скрутив похапливо цигарку і пройшовся по кімнаті. На стіні з'явилась крива, величезна тінь і перед босими кроками постунилась тиша й морок. Горобенко пожадливо втягнув перший струмінь диму, і зненацька здалось, що в кімнаті пояснишало. Вогник несамовито підстрибував на канці, й ось-ось ніби перетнетесь його жовтенький мотузок, але думка міцно держиться голови і, як кріт, углиблюється далі.

— Так, так — треба кількох крапель крові на землі. Це вона тільки змиє все. Тоді все буде можна, і на все тоді плювають. Тільки — раз! Там, на селі, серед тих традиційних садочків і білих хат, отих усяких «квітеньок», у спеці й поті з пилом, уболоченими руками — розстріляти . . . Важно — хоч раз. І нікого іншого (це найголовніше) — як повстанця. Так. Отого самого впертого селяка, що в сутінках полтавської діброви вимріяв »самостійну« і почепив на розкуйовджене, брудне волосся червоного шлика!

Горобенко давно вже ходив по кімнаті з кутка в кутку. Все, що було досі нерозгаданою перешкодою, тепер стало цілком ясне, майже розпляноване. Тепер було зрозуміло, що раніш завсіді заваджало. Тепер не буде вже жадних хитань. Тепер треба просто йти до того. Треба здійснити те, що народилось зараз, що невпинно росте й вимагає виходу. Горобенко зупинився на середині кімнати. Було душно. Він підійшов розкрити вікно й побачив, що надворі вже благословлялось на світ. Крізь спокійне гілля дерев видно було сіру покрівлю неба. Горобенко гулко одчинив вікно, і в кімнату влетіло перше, непевне ще щебетання якоїсь птиці. У кутку, коло ліжка, догоряв чужий, непотрібний уже каганець. Горобенко сильно дмухнув на нього і заспокоений ліг спати.

VI

Цілий тиждень Кость Горобенко реквізував.

Майже щоранку він забігав до народвіти по ордера, перебігав через вулицю до відділу праці брата мобілізованого биндожника й кількох вантажників, а потім починалась сама операція. Величезний, незграбний віз, що допіру возив борошно, зупинявся несподівано перед парадним ходом. Білі від борошна й крейди вантажники помалу злазили з воза й розташовувались на парадних східцях покурити, а Горобенко підходив до дверей і енергійно тричі стукав.

За хвилину-дві двері обережно одчиняла стурбована хазяйська рука, а Горобенко рішуче переступав порога й подавав ордера.

— Я маю у вас реквізувати піяніно. Прощу провести мене . . .

Хазяйські руки нерішуче брали ордера і очі, не читаючи його, тупо дивилися на розляпану печать, несміливо перебігали на Горобенкове обличчя й вагались ступити крока.

Горобенко, міцно стиснувши рота, якийсь час дивився пильно в хазяйські очі, а потім переступав з ноги на ногу й холодно вимовляв:

— Мені ніколи. Люди надворі ждуть. Прощу, будь ласка, не затримуйте нас . . .

Він повертав голову до вулиці й голосно гукав:

— Ану, товариші, готовсь.

Вантажники, перевалюючись по-качиному на дужих ногах, флегматично, мов до комори, заходили до кімнат, і з ними разом кімнати сповнювались незвичайним шумом. Горобенко, не чекаючи хазяйської відповіді, простував сам поперед вантажників до покоїв і шукаючи піяніна, нишпорив очима по кімнатах.

Тоді хазяйська постать оговтувалась, їй трохи ніби повертало дар голосу, й вона заїкаючись, перелякано починала звичайну словесну тяганину:

— Власне, це піяніно . . . Воно, бачите, в нас не для розваги . . . Донька вчиться грати, прекрасний слух . . . Я сам працюю в стат-

бюрі . . . Я просив би, товаришу, чи не можна якось би це . . .

Ці вічні драматичні прилюдії страшенно дратували Горобенка. Він спішно перебивав хазяйські слова:

— Ордера читали? Кінчено. Про що тут говорити!

Він перший кидався до піяніна, розчищаючи собі дорогу від стільців, столиків та кріселок, приймав із піяніна, як у себе в господі, якісь портрети, кілька книжок і одсував піяніно з насидженого місця, де воно покоїлось протягом довгих спокійних років.

Кімнату наповнювали перелякані, розпачливі обличчя членів хазяйської родини, але Горобенко намагався на них не дивитись.

— Ану, товаришу, підсобить . . . з правого боку заходьте . . . Ну, — разом! Ще раз . . . Тихше, тихше! Обережно . . .

Горобенко чув, як хрущали заломлені в безвихідній тузі чиїсь дівочі пальці, відчував, що хазяйські вуста намагаються й ніяк не відважуються щось сказати, але він зосереджено й старанно допомагав вантажникам витягати з кімнати піяніно, немов крім них тут не було більше нікого. Піяніно неохоче подавалось від свого рідного місця, воно сердито гуло, чіплялось за кріселка, одвірок, наче благало їх утримати його, не пустити з дому, і за його глухим, похоронним гулом позаду розтиналися невірні розкати жіночого плачу, безпорадні благання й придушені прокльони.

Хазяйська постать, запобігливо одсуваючи перед вантажниками меблі, бігла одчинити широко зовнішні двері, щоб якось була, не стукнути піяніна й находу щось просила в Горобенка. Ці криві хазяйські ноги й зігнута спина не хотіли вірити, що піяніно так таки серйозно вивозять назовсім, вони намагались себе переконати, що це тільки для чогось пересувають його з місця на місце, що треба лише сказати якесь слово і все можна буде полагодити, все буде, як і було. Але цього слова хазяйські вуста ніяк не могли добрати. Воно грубезне, переверталось десь у голові, але прибрати конкретної форми не могло. Через те тремтячі губи мимрили якусь недокладну нісенітницю, а руки шугали в повітрі, щоб у разі потреби, зразу ж допомогти цим брудним, вайлуватим гостям.

Коли піяніно вмоцували вже на возі й нашморгували мотузами, Горобенко звичайно обертався до парадних дверей і мов би безкровним голосом кидав, не дивлячись у лице:

— Якщо є якісь там скарги й, узагалі, невдоволення, — можете звертатись до народівти або РКІ . . .

Потім він голосно казав до биндюжника:

— Рушай! Легше тільки там на каменях, — і йшов.

Він повертався певною, твердою ходою до своєї постійної праці в радпрофі, але дорогою йому ввижались йолопська, спантеличена фізіономія хазяїна, червоне, мокре від сліз, заплакане обличчя доньки, пащекування гладкої мамаші . . .

Він намагався уявити собі до деталей атмосферу осиротілого після піяніна дому, малював собі розпуку й горе допіру покинутих міщан — і це давало йому якусь злісну втіху. Він пригадував ті знайомі родини, де ще не знати як уціліли піяніна та роялі, й розплянував дальші реквізиції. Він не тільки користувався з ордерів наросвіти, але сам штовхав наросвіту на нові реквізиції. Він якимсь способом діставав адреси реєстрованих і неереєстрованих піянін, збудив питання реквізувати приватні колекції книжок, і цілий тиждень рипіли по центру міста навантажені вози. Прекрасні дубові столи до письма, книги в дорогих палітурках, шафи, чорні жалобні піяніна — все це вивозилось із поважних кабінетів, затишних віталень і торохкотіло по зіпсованому бруку до якогось будинку з голими, поколупаними стінами, серед яких незримий павук сотав брудну сітку глухої пустки.

Піяніно одразу перевозили за призначенням — до клубу, дитячих будинків, шкіл, навіть один концертний рояль для чогось потрапив до бібліотеки. Столи до письма й шафи теж находили собі притулок по різних канцеляріях, відділах та секціях. Але з книгами було далеко гірше. Їх безсистемно кидали на підлогу одної з порожніх кімнат нардому, і тут, на запльованих дошках, безліч назв з різних полюсів знання, науки й мистецтва находили собі довгий спочинок. Вони грубими покладами розлізались завширшки й завдовжки всієї кімнати, нижні шари вкривались тлінним порохом, а над ними росли вгору нові й нові.

І отак день при дні кімната все більше й більше скидалась на незариту братню могилу.

В чотирьох стінах з великими брудними плямами від вогкості потонула разом із книжками вигнана з життя тиша. Притаманний окремим родинам і людям запах, одноманітність і безтурботність повітових домів, де читали щодня коло самовара »Южний край«, передплачували »Ниву« й шанували Пушкіна з Гоголем, засушені, як гербарій, думки статечних кабінетів, Мопассанові ласощі колишніх гімназисток — все це знесене повинно, коли бурної ночі прорвало греблі й загати — все це прибилося сюди.

Здавалось, що в книжках усі зневірилися. Ні з партійних, ні з обивателів ніхто не приходив сюди, ніхто не перегортав книжки. Їх вільно було б розкрасти мало не половину, тягати додому цілими купами, але охочих на це не було.

Навіть бібліотечні службовці, не зважаючи на наказ, тільки один раз прийшли й про око захопили до книгозбірень кілька книжок.

Один тільки Кость Горобенко заходив до цієї кімнати і, як трунар, просиджував серед паперових трупів цілими годинами.

Ці книги, наче фамільний маєток — колишнього пана, вабили Горобенка до себе. Коли він заходив сюди, він перше сторожко прислухувався коло дверей, чи не йде хто назирці, потім помалу зачиняв двері, замикав на гачок і тоді вже зашивався в саму книжкову гуцу. Він брав у руки окремі томи, грубезні збірники журналів і перегортав сторінки. Інколи він зупинявся на якомусь випадковому місці, що раптом з незнаних причин привернуло його увагу, й починав читати. Читав він довго, немов за інерцією, його очі перебігали сторінку за сторінкою, аж поки не густішав у кімнаті присмерк і не стомлювались очі. Тоді він одсував прочитане й роздивлявся ілюстрації журналів.

З-під старих, пожовклих, де-не-де заляпаних кавою сторінок, таких знайомих із далекого дитинства — «Родіни», «Вокруг света», «Ніви» випливали спогади. Вони асоціювали з безліччю днів, таких затишних і запащних. Ці журнали немов щоденник. Наївні, трохи дурнуваті, але такі прості, такі близькі, такі свої, як те все, що було, що вже ніколи, ніколи не вернеться. На такі ж самі малюнки дивився покійний батько, дивилась мати, що невідомо де тепер, як і чому живе ще й досі, дивився, нарешті, він сам. Дивився тоді, коли амплітуда життя вимірювалась гімназіяльним табелем, коли життя бігло певно, безтурботно й весело, як санки після пороші . . .

Горобенко допізна роздивлявся в журнали й серед пороку книжок тихо, без каяття, без самоосуду ятрились його дитячі спогади.

Одного вечора, покидаючи кімнату, він з острахом згадав, що все ж таки рано чи пізно, а книжок тут не стане. Прийде час, і їх розтягнуть по бібліотеках, рознесуть по школах, розкрадуть — хіба може що вцілити від цієї «загальної руїни», від того велетенського незримого плуга, що вперто оре останні облоги минулого! . .

І стало боляче за книжки. Це ж вони — останнє «речове», що тріскама перелетіло через піну, уступи й хвилі порогів революції. Це ж вони тільки можуть потаємці, в чотирьох стінах похмурої, вогкої кімнати розповісти так багато, багато! Тільки вони . . .

Горобенкові несвідомо хотілося яко мога довше вдержати книжки в народі. Він не нагадував про них нікому, а тільки старанно привозив до цього капища все нові й нові.

Позавчора він повісив на дверях власного замка, а сьогодні, крім того, підпер двері лавою.

VII

Уже сутеніло, коли Горобенко повернувся додому. Він хутко роззувся, швиргонув у куток брудні чоботи і тільки но хотів розтягнутись на ліжку, як у двері постукано.

— Увійдіть. Хто там?

Двері тихенько одчинила Параска Федотовна, а за нею з вечірнього присмерку виглянула чиясь сива голова.

— Іздесь до вас прийшли, — вона знову зникла за дверима, щоб дати пройти до кімнати сивій голові: — Пожалуйте, вони вдома січас . . .

Кость Горобенко накинув френча й ступив до дверей.

— Можна? Спасибі . . . Дозвольте, Константине Петровичу, до вас з проханням . . . Впізнали мене? Я бачите, до вас у одній справі . . .

Кость не впізнав його одразу. В сивому, мохнатому волоссі, в перев'язаній носовою хусткою щоці і, нарешті, в похиленій наперед, якійсь занадто нужденній, мало не жебрачій, постаті — його годі було пізнати.

Кость присунув йому дзиглика й хвятькома глянув у лице.

— Прощу сідати.

— Спасибі, спасибі . . . — Його спина зігнулась ще більше, здавалось, від неї ось-ось одваляться руки, покотиться геть собі голова, і його ноги полохливо затупцяли на одному місці, коли він грузко сів, підмоцуючи під себе старе пальто. — Захворів, знаєте: зуби й печінка . . . Ви мені вибачте, що я вас, Константине Петровичу . . .

Горобенко підозріло нашорошився. Чого прийшов цей колишній купець, брат того вихриста купця, що держав його рідну тітку? Він так само вихрист і, очевидно, така ж сама наволоч, як той.

— Так тут, Константине Петровичу, одне діло, але . . .

Горобенка неприємно вразило це величання по-батькові. Раніш, коли він зустрічався з ним ще гімназистом раз на рік у тітки на іменинах, цей купець кидав йому з милости дві-три слові, називаючи тільки «Костиком». Підлабузнюється тепер чогось... І Горобенко нашорошився ще більше. Він з прихованою огидою подивився на дрәне, зовсім непотрібне вліті пальто його, тремтячі скарлючені пальці й сухо промовив:

— Я вас слухаю, прошу.

— А ви все ще й досі — по-українському... Пам'ятаю, як ви колись у Варвари Миколаївни деклямували Шевченка... «Бють пороги», чи як воно?.. ха-хе... — Старий запобігливо засміявся штучним дрібненьким смішком, і це вже зовсім розсердило Горобенка. Цю родичівську фамільярність і всякі там спогади треба вивести. Він різко перетнув його смішок:

— Це ви облиште. І Варвара Миколаївна зовсім ні до чого. Що, власне, вам від мене треба?

Горобенко запустив розчепірені пальці в чуба й рішуче подивився старому в вічі. Але старий зволікав. Він усіма способами хотів відтягнути те найголовніше, по що він прийшов сюди, до цього проклятого від усіх порядних людей міста більшовика, який був колись звичайним, тихим гімназистом.

Старому хотілось зробити якусь словесну підготовку, розм'якшити шкіряне серце комуніста, показати йому всі дірки свого удозтва, довести йому, що він тепер уже не купець, а такий самий пролетарій, як і всі, спробувати ще бренькнути на родичівській струні — допомагають же інші комісари своїм родичам від усяких реквізицій та вселень. Старий злякано проковтнув останню трель смішка й засіпався на стільці. Потім винувато й принизливо, як собака перед ударом хазяйського нагая, розтягнув на зморщеному лиці лагідну усмішку:

— Вибачте, вибачте, Константине Петровичу... Це так якось к слову прийшло, — минулі часи, знаєте, згадалось... Все воно це, здається, так недавно було... і тьотя ваша, батько...

Від столу, що біля вікна, зачувся грубий нетерплячий Горобенків голос:

— Я не маю часу вас довго слухати, кажіть про діло.

Старий зовсім розгубився й з одчаю раптом просто, без манівців і натяків перейшов до самої суті.

Горобенко, схилившись головою до столу, нетерпляче дивився з-під краю долоні на перев'язану щоку. А старий уже жестикулював руками і верз таку знайому вже й остогидлу мороку про піяніно.

Ага, в нього реkvізувала наросвіта піяніно? Прекрасно Так і треба. Він, розуміється, хоче, щоб піяніно повернули назад. Його Оля в консерваторію хотіла колись поступити. Звісно, звісно... Він просить, щоб Кость, власне, оцей солодкий на його вустах — «Константин Петрович» поклопотався за нього в наросвіті.. Він же комуніст і, дарма що далекий, а все ж таки родич йому. Він благає пожаліти його: це ж піяніно остання втіха. Децjo з речей забрали в них, децjo довелося попродаати, щоб якось жити далі, а піяніно — Олічка ж так чудово грає. . Голос старого тремтів і зворушливо хрипів; коли б не присмерк, що майже зовсім заволік усю кімнату, то, певно, на його очах можна було б побачити сльози.

На мить щось схоже на жалість заворушилось Горобенкові в грудях, але зараз же це згасло й перейшло на ще більше обурення. Він устав, поклав долоню на стіл і категорично промовив:

— Ви надаремно все це мені кажете. Піяніно одібрано у вас правильно. Інакше й не могло бути. Я так само зробив би на місці наросвіти.

Старий тріпонувся на стільці й похапцем, оскільки це дозволяли йому кволі, скарлючені ноги, встав і собі.

— Константине Петровичу! Я вас прошу! Будьте ласкаві!.. Простіть...

Від цього останнього «простіть» Кость зашарівся. «Простіть?» За що? За те, що сволочі наживались раніш. По Нижніх-Новгородах, Казанях та Харковах вештались з ярмарку на ярмарок, щоб зайвого карбованця вилупити! Може «простіть» — за гордовиту тітку, що воло одростила на вихристових баришах? Або за приниженого плазуна батька, що нишком мріяв, мабуть, зрівнятись із сестрою в достатках? За це — «простіть»?

Горобенко засунув у кишені штанів руки й широко розставив босі ноги.

— Невже, громадянине Полтавський, — він умисно уникнув імени та по-батькові і «громадянине» сказав поволі, з притиском: — неville ви, справді, гадаєте, що я буду боронити буржуазію, хоч би навіть і родичів мого батька?

— Ну, яка там «буржуазія»! Ви ж самі бачите, як нам тепер приходится... — Старий похопився й знову пустив у голосі сльозу:

— Константине Петровичу, ви вже допоможіть нам...

— Кажу вам рішуче, що цього ніколи не може бути. Розумієте? Я — комуніст! Невже ви цього не знали?...

Старий подався наперед і простер до Горобенка руки.

— Я розумію, звичайно . . . Ви переконані . . . За ідею свою, так би мовити . . . Але . . .

Старий занувся, сьорбнув носом повітря й прудко поліз до кишені, намагаючи по шву пальта своїми тремтячими пальцями туди дорого. Горобенко здригнув і від несподіванки аж ступив назад. »Хоче дати гроші?! Хабаря? . . .«

Він майже крикнув:

— Слухайте, вийдіть, будь ласка, з моєї квартири. І взагалі раз і назавжди прошу вас припинити ці візити. Для розмов є установа . . .

Старий видобув із кишені брудну, засякану носову хусточку й витер нею заплакані очі. Потім мовчки, гулко стукаючи своїми шкарбунами по підлозі, він вийшов зігнутий із кімнати.

Перше, ніж він доплентався до порога, в коритарі, за дверима щось рипнуло й зашуршало. То поспішала до себе Параска Федотівна, що пожадливо, затаївши дихання, підслуховувала коло дверей їхню розмову.

VIII

Секретар наросвіти занадто вічливо схилився до завідувачевого крісла й поклав на стіл протоколи. Він зробив це так тихенько й обережно, ніби боявся, що протоколи можуть розсипатись, як той цяцьковий, картковий будинок.

— Прошу, Іване Йосиповичу... Це все засідання педради. Ви, пробачте, — вони ще російською мовою, але знаєте...

Голос у секретаря набрав тону інтимності і сходив до нашіптування: »Цей наш педтехнікум — взагалі того... Його доведеться підтягнути. Старий елемент усе залишився, спеці...« — Секретар на виправдання педтехнікуму розвів долонями і скорчив гримасу.

Іван Радченко неохайно почав листати протоколи, не помічаючи секретаревого старання. Він хутко бігав по рядках своїми прищупленими короткозорими очима, і зажною сторінкою з його великого рота вилітали гомінкі зауваження:

— ... Буза!.. Яке може бути »матеріальне становище педагогів« на засіданні педради?!.. І знов ось наливають.. А це що?.. Що за е-р-р-р-унда?!

Радченків голос неприємно тріщав у вухах і заповнював усю кімнату, ніби в приміщенні хтось роздирав надвое сухі соснові плахи.

Радченко швиргонув набік останній протокол і взяв олівця; потім раптом стукнув кулаком по столі і, не обертаючись до секретаря, запитав:

— Да... чуть не забув. А якою мовою викладають в технікумі?

Секретар переступив з ноги на ногу й побожно взяв у руки останній протокол.

— Це в них, бачите, Іване Йосиповичу, взагалі, не унормовано ще. Немає певної установки. Я ще товаришеві Кудрявцеву, як він завідував у нас, казав, що Ханова треба убрати... Він, узагалі, зовсім не на місці, а до того ж...

Радченко грубо перебив:

— Я питаю — якою мовою викладають? — і здивовано глянув на секретаря сірими водяними очима. Секретар зупинився на півслові, але зараз же опам'ятався й притихлим голосом відповів:

— Дехто з педагогів — українською, а інші ще й досі російською. Радченко схопив телефонну рурку й кинув секретареві:

— Напишіть наказ: з нового академічного року до обіду всім педагогам викладати лекції по-українському, а після обіду — по-російському... Ясно? Кінчено!.. Товаришко! 1-15... Оргінстр? Слушай, Семьонов, у тебе, кажеться есть...

Секретар зібрав протоколи й запитав несміливо в Радченка:

— Може краще написати, щоб усі по-українському? Їх, узагалі, треба нажати...

Радченко сердито подивився на секретаря, але нічого не відповів і бурмотів собі в рурку далі. Секретар під тим поглядом зів'яв і навшпиньки вийшов з кабінету.

Горобенко уважно вивчав Радченкове обличчя. Це обличчя жваво мінилось — брови, очі, рот, підборіддя і навіть волосся з вухами весь час рухались, — і через це здавалось, що перед Радченком — не телефонна рурка, а тут з боку з ним сперечається жива людина, або в іншому разі — це говорить сам із собою небезпечний божевільний.

Це не подобалось Горобенкові, але він ще пильніше почав удивлятися у Радченкове обличчя:

»Що за один цей Радченко?«

Це питання виринуло зовсім нелогічно, бо Горобенко з чуток уже знав дещо про нього.

Його прислано сюди з губернії — де він мав, здається, якісь зв'язки, приятелів і друзів. Радченко — з колишніх боротьбістів і, очевидно, що після ліквідації боротьбізму для нього зникли всякі національні упередження. Він має свою притаманну рису — скрізь і завжди робити галас. Ще що? Його звичка без церемонії нишпорити в чужих паперах і занадто голосно говорити видає його за людину незалежну і таки досить нахабну. Чого саме він опинився в повітовій глушині, — того ніхто не знає. Партійний середняк поставився до нього запобігливо, але обережно.

Радченком перестали безпосередньо цікавитись, його втягнули в колегію місцевих «Известий — Вістей Уездного Паркома, Исполкома и Профсовета», призначили на завнаросвіти, призвичаїлись не зважати на рипи й тріск його голосу і тільки на партзборах, коли Радченко виступав із словом, до президії йшли записки — додержуватись регламенту. Радченко ще тільки тиждень у організації, але він став уже «свій» зо всіма його хибамі, негативами й позитивами

А проте, це все, власне кажучи, не важно. Є друге щось. Горобенко підпер пальцями скроню, прищулив очі і зрозумів:

Радченко має стати за рефлектора, що освітлюватиме його, Костеву, національну сторону. Це кумедно, дивно й смішно, але це — так. Поки Горобенко був тут один »за українця«, ця сторона не випиналась назовні, її можна було цькувати й нищити в самому собі. Але тепер, коли з'явився цей Радченко, що має здібність одразу у всіх стати »своїм«, — усе піде по-іншому. Радченкове перебування в організації буде екраном кожного Горобенкового руху.

Кость Горобенко гужно подумав: »як би було добре, коли б Радченка тут не було...« Він глянув на його вишкірені міцні, великі зуби й у думці додав: ... »коли б його не було взагалі, не існувало б зовсім« ...

Радченко гулко поклав на апарат рурку й присунувся до стола.

— Да... так ось, товаришу Горобенко... візьміться читати на учительських курсах укрмову.

Горобенко потер чоло і стомлено сказав:

— Я не почуваю себе фахівцем, не можна ж виступати дилетантом.

— Що значить »дилетантом«? — Радченко підвів здивовано густі брови: — нам треба сюди послати хоч одного свого. На курсах немає жадного комуніста.

Горобенко хотів був іще заперечити, але Радченко стукнув, як звичайно, долонею по столі й не дав йому казати.

— Не посилати ж туди петлюрівця! Ясно? Кінчено. Договоріться про години з Хановим.

Радченко нагинав на американський темп і боровся за швидкість.

Він хотів уже кудись бігти, але задеренчав телефон, і в кімнаті затріщало Радченкове »Алло!«. Рурка тріскотіла, але нічого не казала. Радченко вилаявся і кинув рурку на стіл. Потім схопив портфель та кепку й метнувся до загальної канцелярії. Коло дверей він круто обернувся й наспіх кинув Горобенкові:

— Да! Нам ще треба договоритись із вами про політосвіту на околицях... Чорт знає що таке — нічого не робиться!.. — І лаючись до себе далі, Радченко вискочив за двері. Горобенко вийшов на вулицю. Опівденне сонце розлило на вулиці задуху й лінощі, але Горобенко йшов задоволений, що навколо, з кінцем, стало тихо й не рипить в усі Радченків голос. А втім, зморена думка ще не могла одчепитись від Радченка й волочилась за ним. Ось стоїть цей Радченко на кущих ногах і вилупив баньки, готовий вилая-

тись... Кого це нагадує Радченко?.. Ага: дитяча казка про пригоди крокодила й хороброго гімназиста Ваню:

По улицам ходіл
Большой крокодїл.
Он ходїл,
По-турецкі гаварїл,
А по-турецкі гаварїть —
Здесь воспрещается.

Справді, Радченко своїм довгим ротом, лупатими сірими очима з гостренькими чоловічками й непропорційним тулубом скидається на крокодила. Певно, його в школі так і дрили. Власне — в семінарії. Радченко ж попович. Та він навіть і не Радченко, а, як дізналась відкілясь Славїна, — Вознесенський. Радченко — це тільки псевдонім. І то не дарма. Це від рада. Розуміється — робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

На розі вулиці Горобенко зупинився і глянув на годинника. Було вже на п'яту. Він звернув ліворуч у бокову вулицю й пішов гнилим дощаним пішоходом.

Перед ним несподівано виринув повітпрокомісар Дробот.

— Здоров, сукин син!

Дробот навзмах ляснув своєю лопатою-долонею об суху Горобенкову руку, і з його відкритого рота пахнуло самогоном.

Горобенко в першу мить не збагнув причини Дроботової фамільярності і навіть зупинився. Дроботова долоня ляскала його по плечі, і Дробот ні з того, ні з сього запитав:

— Чапаєш?

Горобенко посміхнувся.

— Валяй зі мною до Чернишова!

Дробот взяв Горобенка за лікоть і потягнув уперед. Його п'яне дихання трохи неприємно лоскотало Горобенкові праву щоку, але йому раптом захотілось піти до Чернишова, і він навіть прискорив кроки.

У Чернишова вже гуло. Коли вони з'явилися на порозі оповитої густим тютюновим димом кімнати, присутні заворушились. Миша Чернишов застиг у неприродній позі, ховаючи за заляпану скатертину кудись глибоко під стіл свою ліву руку, і положливо дивився на двері. Упевнившись, що, крім Горобенка й Дробота, більше нікого немає, він миттю змінився. Голосно зареготав і тріумфально витягнув з-під стола за шийки дві напіввипиті пляшки.

— Ну й гади! Ну й гади ползучі! Отак паніку нагнать!

Несторенко швиргонув чоботом на бік зім'яту доріжку на підлозі й зачепив виделкою хвоста від оселедця.

— Да, це дійствительно: походка в Дробота — чисто Кричєєв іде.

— Ну, а як Кричєєв, то що? — Горобєнко почув голос Дружиніна і здивувався. Кого-кого, а Дружиніна він не сподівався тут бачити. Дружинін скрутив »козину лапку« й закуриєв. Його піднесений трохи голос був незвичайно гострий: він був п'яний; Дружинін — п'яний? Але Дружинін наче догадувався про Горобєнкові думки, хоч і не дивився на нього. Він сказав до Нєсторєнко:

— Що мені Кричєєв — настоятель, а я монах, чи що? Да, люблю випити і пішли б вони всі . . .

— В програмі нашої партії немає, що самогон не можна пити! — захіхікав Миша Чернишов, але Дружинін перебив його:

— Не в тім річ. Я тільки ось про що: не брєши. П'єш — говори, що п'ю! А не ховайся, сволоч, із пляшкою під столом! Від того, що ти випив своє — шкоди не буде. Але шануйся, потому інакше ти . . .

Миша Чернишов радісно вставив:

— Інакше ти — гад ползучий!

— Солов'я баснями не кормять, — загудів густим басом Дробот і налив собі півшклянки. — Я, брат, сьогодні перші триста пудів разв'орєтки з Михайлівської волости вижав.

Дробот перехилив шклянку й, не моргнувши, випив.

Потім обтер підстрижені біляві вуса і сказав чергового продкомівського дотєпа:

— Із пальца хлеба не висосєш, — викачай його із кулака!

Дробот поклав на коліна свого товстого, набитого паперами портфєля й заходився рвати руками оселедця.

Нєсторєнко підсунувся до Чернишова й повернувся до перерваної розмови:

— Так я все ж не понімаю: як це Маркс може наскочити на землю? Такого ж, сколько земля существує, зроду не було.

Миша Чернишов умисне виправив:

— Не »Маркс«, а »Марс«, Нєсторєнко, — планєта така. Розумієш?

— Ну да, я понімаю, що планєта, только для чого ж їй на землю летіти?

Горобєнко сам до себе засміявся. Але зараз же захопився й посєрийознішав:

— »Це страшенне міщанство — сміятись із неписьменности людини«.

Несторенка щось турбувало з Марсом, і він далі допитувався в Чернишова:

— І що ж це — впаде і може зничтожить усе?

Миша Чернишов ще з тих часів, коли він був за учня в друкарні Повзера, мав загострений потяг до всього надзвичайного і неприродного. Його вабили людські й тваринячі потвори з багатьма ногами, двома головами, одним оком або й зовсім без очей, сіямські близнята, жінка з бородою. Миша Чернишов страшенно цікавився колись, чому комета Галлея так і не стукнулась, кінецькінцем, із землею, як це припускалося. Власне, комета Галлея і розчарувала його. Через це Чернишов не вірив тепер у Марса, одначе перед Несторенком він розводив найсумніщі перспективи.

— Да, брат, Марс це тобі не фунт ізюму. Ти тільки подумай, Несторенко: летить тобі, скажемо, ота штука, разів у тисячу більша від землі, раптом — бац! І нікаких іспанцев!

Чернишов пояснив це, стукнувши себе по лобі, і додав:

— О! І ні чорта тоді не залишиться . . .

Несторенко перепитав:

— Не залишиться?

Чернишов ображено відповів:

— А ти ж думав: спробуй лишень стукнути так!

Несторенко схилив на руку голову і журно замислився. Дробот обвів очима кімнату, немов шукав когось, і вередливо сказав:

— А чому це я Попинаки не бачу?

Миша Чернишов завовтузився на каналі.

— Чорт же його знає цього Попинаку . . . Він і хлопець, скажуть би, бойовий і з паркомськими в той же час крутиться . . .

— Срунда, — авторитетно заявив Дробот: — Попинаку треба було притягнути.

Несторенко задзвенів під столом острогами і вирішив уставити до розмови і своє:

— Я бачив Попинаку сьогодні вранці з отим Радченком — їхали комхозівською бречкою.

Миша Чернишов раптом стрепенувся:

— От Радченка, товариші, треба було . . .

— Не люблю його — хлюст, — безапеляційно відповів Дробот, намазуючи шматок житнього хліба густим липовим медом. Чернишов завзято виступив проти:

— Абсурд! Нічого подібного . . . Це пока — парень. До нього треба тільки підійти. Але ось що цікаве . . . — У Чернишова знову про-

кинувся його нахил до всього неприродного, і він захоплено, трохи навіть таємниче вхопився за свого об'єкта.

— Хлопець, як хлопець, ну, тільки нещасливу руку на баб має. Подумати тільки — трьох баб перевів . . .

Несторенка це заінтригувало, він підсунув до Чернишова стільця і, витягнувши з коміра наперед невелику з чорним зубом і маленькими зеленими очима голову, запитав:

— То есть, як трьох баб?

Чернишов радісно пояснив:

— Структура в нього особлива. Поки ще вагітна його жінка — нічого, а як тільки нащот пологів починається, так і гочка . . . У Харкові на весні третя жінка в лікарні померла. Щипцями дитину мертву витягнули.

Несторенко знову задзвенів острогами і вражений промовив:

— Он воно як! . .

Дробот їв, смакуючи мед. Він старанно жував міцними щелепами і злизував краєчки, з яких поволі сповзали долу великі медові краплі. Одначе кілька крапель вислизнуло з-під язика, впало на коліна і тихо лягнуло об портфель. За хвилину це повторилось удруге. Горобенко помітив ці густі блискучі плями на тьмяній шкірі товстого портфеля й згадав про перші триста пудів розкладки з Михайлівської волости. Він зненацька подумав: »А цікаво, чи й мед беруть із пасічників у розкладку . . .«

Миша Чернишов пригадав Дроботу характеристику Радченкову і жваво закінчив:

— Нет! Хлопець, можна сказати, »на ять«. Кругом шістнадцять. Хіба що на »мові« іноді балакає. Чернишов, усміхаючись, подивився на Горобенка, і за ним немов з команди, всі повернули туди свої голови.

Горобенко зніяковів і не знайшов одразу що б відповісти.

Дробот утер скатертиною липкі руки і, пустивши до свого баса трохи інтимности, важко підійшов до Горобенка.

— Скажи, Горобенку, це правда, що ти в дев'ятсот вісімнадцятому розстрілював у Києві матросів?

Горобенко штучно посміхнувся, але твердо відповів:

— Ні.

Проте, піймавши скісний, суворий Несторенків погляд, він безсилий затамувати внутрішнє хвилювання, звернувся до Дробота:

— Я не розумію тільки, що це за питання?

Дробот засунув глибоко в кишені руки й широко розкарячив ноги. На його масних вустах грала лукава усмішка.

— Признайся — було ж це?

Горобенко незручно задер до Дробота голову:

— Що за дурниці? Чому це раптом...

Дробот розсердився:

— А тому, що ти сукин син!..

Горобенко густо зашарівся і підвівся на ноги.

— Що це значить, товаришу?

Миша Чернишов став серйозно побоюватись сварки й через те поспішив устати з канапи й дійти до них.

— Що за волинка, не розумію! Ша! ти, гаде ползучий, сядь, — він жартома шттовхнув Дробота, і той зарипів на стільці.

Миша Чернишов обернувся до Горобенка:

— Жени їх, гадів, у шию!... Ну, був колись за »самостійну«, так що ж!

З кутка несподівано заговорив мовчазний і похмурий Дружинін. Через те, що він довго перед цим не озивався жадним словом, усі тепер уважно повернулись до його голосу.

— Що там розбирати — був, не був! Ну, а хоч би й був, то що краще: чи те, що він наш товариш тепер, чи щоб він і досі залишився шовіністичним самостійником? Білісінських або зовсім чорних людей нема, брат; люди, як приглянутись, — побільше будуть сірі...

Ніхто не відповідав на Дружинінові слова, але напружена атмосфера в кімнаті одразу розрядилась і зникла.

Горобенкові хотілось щиро потиснути Дружинінові руку.

ІХ

Лекція на вчительських курсах мала початись о десятій, а зараз була тільки дев'ята. Це, власне, по урядовому — дев'ята, а насправді, за соняшним рухом — на шосту.

Щомісяця перекручували стрілки на годиннику, й годинник поволі втрачав свою силу колишнього адміністраційного глагола. Люди одходили в далечінь віків і орієнтувались на сонце. На його чудовий, веселий схід і сумний, але не менше прекрасний захід.

Пожовклі і на лиці й на душах своїх, висохлі, як старий архівний папір, колишні урядовці, теперішні радслужбовці установ, уперше побачили сонце у всій його величній красі.

Їм бракувало хліба, пшона, олії, зуживалось останнє дрантя одягу, гомінкий порожній, як виточене барило, шлунок глушив їм думку, вони поволі втрачали все аж до останньої надії на якусь зміну, але сонця їм не бракувало. Сонця було повно скрізь. Здавалось, нова влада збільшила якимось способом день, стягнувши до мінімуму ніч.

І Кость Горобенко радів із цього. Він умисно йшов соняшною переією й по-дитячому виставляв під сонце непокриту голову. Сонце голубило чоло, волосся, ніжно пестило тендітними пальцями незримої руки шию за розстребнутим коміром, і під його промінням танули і сумніви, і муки, і печаль.

Тоді думка й тіло зливалися в одне гармонійне ціле, і знайомі остогидлі дома повітового міста, і люди, і увесь неосязний невідомий світ видавались кращими. І не було в Горобенка на душі ні злости, ні заздрощів, ні підозри — у грудях несвідомо й непомітно виростало й заповнювало всі кутки його — одне прекрасне соняшне слово — любов.

Він його ніколи б тепер не вимовив, але він відчував його. Він відчував його вічну красу й невмирущість, і це давало йому радість. Є вічні прекрасні речі, перед якими, кінець-кінцем, схиля-

лися на довгому шляху історії незліченні народи і схилатимуться аж доти, доки люди є людьми і земля землею.

Є масові злидні, зубожіння, руїна, насувається ось голод . . Є свої власні, заховані болі, неприємності, невдачі . . .

Це є сьогодні, зараз. Але пройдуть роки, віки, тисячоліття — і їх не буде . . . Це зрозуміло — відкриються новими будівлями руїни, людство не раз переживатиме і злидні, і голод, і між ними загубляться такі маленькі й мізерні проти земної кулі, проти всього світу особисті болі й образи . . . Прийде час, і не буде України, не буде, може, націй взагалі, але сонце й любов будуть.

Це сонце! Це ранкове, вічно молоде, завжди бадьоре сонце! . . Чому, коли воно сяє так, як зараз, коли воно пестить одімкнену душу й розхристані груди — так раптом, так несподівано пригадується . . . Надя!

Ось його промінню чогось заманулось зупинитись на опуклому м'язі, що на шиї. Воно його гріє найбільше. Мов би стискає навіть.

Пригадав: цей м'яз колись любила Надя. Її рука, ця люба рука, що вже ніколи не підведеться з домовини, нераз гладячи його шию, зупинялась отут, на цьому м'язі. І тоді великі чорні очі, пройняті, як і у всіх полудневих людей, прозорою тінню лагідної жури, зупинялись на його профілі. І тихо, мовчазно дивились пильно, пильно. Наче хотіли щось розгадати і, не розгадавши, пішли в могилу . . . Надя вмерла.

І Горобенко знову подумав, що це дуже добре. Навіть не тому, що вона була б чужою, безпартійною. Ні. Це на другому місці.

Ось що головне: жорна часу перемололи б те свіже зерно почуття, що виросло колись у них обох, і тепер їхнє спільне життя було б уже не п'яне вино, а сипке борошно, грузьке тісто, і — хтозна — може й полова . . . Тепер же Надя залишиться назавжди такою, як була тоді, в ті далекі, неповоротні дні. Надя вмерла, але вона житиме, як хороша згадка про першу дівчину, як чиста пам'ять про першу жінку, що він її пізнав.

Ця пам'ять житиме. Вона мусить жити, бо це — єдине в нього, що лишилось від минулого.

І це не обітниця його чоловічої незайманости, це не сантиментальне »до гробової доски« — це звичайне людяне й цілком реальне, але це все ж таки щось більше за них. Бо, певно, не можна забути першої пізної жінки, що перед тобою була дівчиною, а Надя ж, Надя . . .

Горобенко лячно подумав:

— Ну, що робив би я з нею тут, тепер, де ніби скасовано кохання і де ліжко заступає найкращі відносини статів . . .

І так само, як сонце, відкись налізла незграбна біляста хмаринка, перед Горобенком раптом устала вчорашня, позавчорашня, тоготижнева реальна дійсність і реальні, як вони є, люди.

Він запитав самого себе:

— До чого воно йде?

Сонце розтопило хмаринку, й вона легким, розвіяним димком подалась у безконечні небесні мандри, а на Костевій шії знову заграло з подвійною силою тепле проміння.

Тоді без міркування з'явилась, здається, давно вже готова, але забута відповідь:

— Ці люди, оці твої офіційні товариші — кращі, ніж ти думав.

Партія — це не арсенал святих. Але в тому й ефект, у тому її своєрідне місіянство, що із звичайнісіньких людей, тих людей, яким властиве і добре й лихе, вона творить нове, цілком відмінне плем'я. Більшовицьку расу . . .

Хто й коли міг відкрити широкому загалові Дружиніна? Цього простого, а zarazом і милого в своїй простоті Дружиніна? Як простий, по-людському просто, він розв'язав тоді в Чернишова проклятий морок підозр і недовір'я, що потай кублились над його, Костевою головою.

І хіба Дружинін один? Ні. Він — символ тих потенціальноних Дружиніних, що десь іще ідуть, але колись таки прийдуть.

І потім Миша Чернишов. Він, звісно, «верхогляд», п'яничка, і всі смертні гріхи над ним, без сумніву, тяжать, але він . . .

Це теж незрозуміло. Чернишов знає не тільки за «Просвіту» й філію Національного Союзу. Більше. Цей же самий Чернишов, працюючи колись за учня в друкарні Повзера, складав візитні картки його батькові. Навіть було раз . . . це, здається, в шостій класі гімназії — сам Кость здуру замовив у Повзера й собі візитні картки.

Горобенкові до болю стало неприємно від цієї згадки. Хотілось, навіть, застогнати, витравити якось із пам'яті ті наївні гімназійні візитні картки, що випікали тепер на живому.

Теоретично — Чернишов мусів би, принаймні, в пам'яті заховати до нього ворожнечу, клясову ненависть. Адже фактично він був тоді пролетар, а Кость, хоч і несвідомий, але визискувач.

Але цього нема. Чернишов тепер його товариш. В нього навіть якась ніжність до Костя є. Що за «всепрощення»?

Перед Горобенком знову виплило це магічне слово: Партія. І чи не вперше він свідомо й конкретно почув себе членом її величезного, незвичайного колективу . . .

Горобенко все ж таки зарано прийшов на курси. Коритарами вже ходили парами, трійками й поодиноці молоді вчительки, обережно й принищено снували нужденні фігури старих, колись статечних педагогів, але від цього не було в приміщенні шуму. Ці вчителі, що протягом довгих літ — хто вперто, а хто неврастенічно — боролись у класі з природним дитячим сміхом, криками й гамором, самі не вміли вже шуміти, вони тільки шаруділи. І Горобенкові було чудно проходити коритаром через цей тихий, мов скутий, натовп.

Цей коритар знав інші часи. Це ж будинок педтехнікуму, будинок колишньої його гімназії.

За якоюсь невідомою традицією лектори вчительських курсів і тепер перед початком лекції сходяться в «учительській». Це переважно — старі гімназіальні вчителі. Ось сидить пошарпаний трохи колишній лев міських панночок — учитель географії, красунь Борисенко, Кость кілька разів дістав від нього «пару». Вчитель історії «Макарон», що питав був гімназистів, «скільки лет продовжалась тридцатилетная війна», «Гусак» — Приходько, педель з української мови. Всі вони, як нужденні музейні пам'ятки якоїсь забутої епохи, залишилися в «учительській».

Ханов, як голова курсів, чемно ступив Горобенкові назустріч і, потираючи перед ручканням кулаки, повідомив:

— Ваша лекція, Константине Петровичу, — за десять хвилин, але тим часом у нас невеличка, так би мовити, сімейна нарада.

Ханов — колишній директор з іншої гімназії. Горобенко його не знає. Ханов запобігливо ставиться до Горобенка — він комуніст, так би мовити, цап в овечій кошарі. Але з ним треба якось налагодити. Власне, його треба притягнути на свій бік. Це може бути навіть корисно: чому, скажім, учителям не видають білого борошна, а в продкомі службовці одержали аж по два пуди! . . .

Ханов посмикав свою зеленувату, цвілу борідку й поправив окуляри в золотій оправі.

— . . . Тут, бачите, як пайку, ми одержали чотири аршини мануфактури . . . Що з ним робити — на всіх не поділиш? . . .

— Розіграти в льотерію, — сердито буркнув з кутка «Гусак».

Цибатий історик «Макарон» засунув за борт заляпані борщем і воском куртки жилаву суху долоню і скептично спитав:

— А що то за мануфактура — гадость, очевидно? . . .

Костеві вчителі не ховались перед ним. Вони за старою звичкою почували свою перевагу над молодим лектором української мови, над цим колишнім їхнім учнем.

Борисенко розвалився в кріслі й казав »Макаронові« далі:

— Так ви, представьте себе, Никанор Івановіч, — дайот мне секретарь наробраза анкеты: »Заполните«. Великалепно! Чітаю: в какой партії састаіте? Я атвечаю: ізвініте, я ето место прапущу... Не понімаю іх. Прічом тут партія? Ну што за глупие ваприси! Да я счітаю себя више всякіх партій!

Ханов з опаскою скоса понад окулярами глянув на Горобенка. Борисенко піймав цей погляд і безтурботно усміхнувся Ханову гарними сірими очима. Ханов заклопотано заходився коло паперів, а Борисенко обурювався далі:

— Удівітельние предрассудкі!..

»Хами! Інтелігентні хами!« — вирвалось усередині в Горобенка, але він промовчав, тільки злегка почервонів.

З-за шахви озвався ще якийсь лектор:

— Палякі, гаварят, Кіев уже взяли... .

»Макарон«, не звертаючи на Горобенка жадної уваги, нсмов його ї не було в кімнаті, ехидно промимрив:

— »Товарищ« Будьонний на виручку спешит. Он пока-жет!

Борисенко спробував сказати дотепа:

— Што-то наш Будьонний уж слішком буднішний.

Дотеп вийшов досить незграбний, і від нього засміявся тільки сам Борисенко, а решта усміхнулись.

Але Горобенкові було цього досить. Це недбайливе ігнорування його присутности, їхне байдуже ставлення до того, що тут сидить комуніст, — драгувало його вкрай. О, ці педелі знають міру його предмета! Лекції української мови на вчительських курсах для них така ж сміховина, як і оті чотири аршини мануфактури на сім душ, і нові освітні заходи влади, і сама влада, і весь цей час... .

І відкіля ця певність у них, що він покриватиме їхне сичання, мовчатиме в партії? Відкіля?.. От піду і скажу про все!

Вони, чи з чемности своєї, чи з жалю ще тільки не глузують з нього, саморобленого професора... Ще б чого бракувало, сто чортів!..

Костеві кортіло гримнути на них, вилаятись найбруднішою лайкою.

Він з викликом подивився в холодні »Макаронові« очі й побіжно помітив, що »Макарон« у тій самій куртці, що колись був ходив у гімназії.

Щось загнуздо Горобенків гнів і роздратування. Він підійшов до Ханова й холодно сказав:

— Лекції моєї сьогодні не буде. Я пригадав, що в мене зараз невідкладні партійні справи.

— Прошу, прошу, — Ханов запобігливо підвівся й поспішив всунути Горобенкові в долоню свою руку на прощання.

— Прошу, прошу, Констянтинє Петровичу... А на коли призначити далі?

— Повідомлю.

Педагоги замовкли й непорозуміло дивились на Горобенка. »Партійні справи« неприємно залоскотали їм вуха і навіть засмутили їх. В »учительській« стало раптом надто тихо, і поспішні Горобенкові кроки залунали вороже і якомсь занадто по-чужому.

Один тільки »Макарон« спокійно попросив у Ханова дати йому все ж таки подивитись на одержану мануфактуру.

Х

Кость піймав Радченка, коли той вискочив із соцвиху й летів оглядати будинок старого театру для реорганізації мистецької справи в місті.

Радченкові не хотілось зупинятись, він на ходу привітався очима й легким помахом долоні, але Горобенко офіційно і навіть гостро сказав:

— Почекайте бігти, товаришу. Я зараз із курсів. Там — суцільна прихована контрреволюція. Особливо цей Борисенко... Туди конче треба політкома.

— Ах, сволочі!.. Що ж вони там казали?

Горобенко уривчасто схарактеризував Борисенка. Радченко, як звичайно, вилупив на нього водяні очі й кілька разів гидко вилаявся.

— Чудесно. Я приборкаю це барахло!.. — кинув він наостаннє і помчав уздовж вулиці, розмахуючи вільною від портфеля рукою.

Горобенко з хвилину подивився йому вслід, потім глянув байдуже на високу дзвіницю, що встала не до речі перед очима, і раптом почув у собі порожнечу.

Те, що одлягло від серця після розмови з Радченком, потягнуло за собою і решту думок. Ці думки переплутались і, як дрантя, звисали долу. Залишилась якась гуща невдоволення й досади.

Горобенко пішов вулицею навмання. Він хотів трохи розважитись. Проте, ця гуща з душі не сходила. Навпаки. Зо всього її бруду раптом висунулось і прибрало окресленої форми.

— Донос?

Стало неприємно і навіть соромно за самого себе.

— Так низько впасти... Піти до Радченка й виказати... Міг же там, в «учительській», встати й одверто сказати, навіть, просто заборонити їм паплюжити... Це був би скандал, було б дуже неприємно, але, принаймні, було б чесно... »Чесно«?

Горобенко зупинився на цьому слові й сам до себе посміхнувся:

— Які теревені!.. Хто розмежує тепер, де чесно, де підло?

На думку Борисенка вже саме перебування в партії — не чесно, а на мою — підло канючити у влади пайку, а потім нишком глузувати з неї!.. З цієї публікою ніякого спільного шляху не може

бути. Вони той мотлох, що лежить під ногами й заважає йти вперед.

Щось усередині тихенько підказало Горобенкові: «їх треба знищити» . . .

Горобенко повернувся до наросвіти, взяв ордера і пішов до свого гімназьяльного фізика реквізувати для вечірньої робітничої школи мікроскоп.

Фізик жив неподалеку в маленькому власному флігелі, що заховався за кущі бузку. Горобенко хутко перейшов двір і ступив до покоїв.

Старий, лисий фізик у подертій чесучовій сорочці, підперезаний якимось мотузком, вийшов Горобенкові назустріч.

Він хотів запросити його сісти і похопився взяти стільця, але Горобенко приголомшив фізика сухим, офіційним голосом:

— Я прийшов реквізувати у вас мікроскоп, — і він простягнув фізикові ордера. Лагідне фізикове лице з приємним яблуневим рум'янцем розтягнулось і на хвилину застигло непорушне. Він наче скам'янів. Якась сила штовхала Горобенка ще раз глянути на фізика. Його добрі прищудлені очі й посічене зморшками лице, обарвлене попелястою бородою вабили до себе. Можна було дивитися на лице й почувати, як на ньому відпочиває твій зір і думка. Горобенко піддався і глянув. Перед ним було повне болю, образи й здивовання фізикове обличчя. Дивитись фізикові в вічі не можна було. Горобенко перекусив губу й одвернувся.

Хоч би фізик вилаявся, закричав, затупав ногами, сперечався, — тоді б відразу полегшало. Але лагідний фізик не робив цього колись у гімназії, не зробив він цього і тепер.

Фізик мовчки важкими, розхитаними кроками вийшов і за хвилину повернувся з мікроскопом.

Він подивився на чисті блискучі мікроскопові рурки, зідхнув і мовчки віддав його Горобенкові. Горобенко хотів дати ордера, але фізик уже зник за порт'єрою.

Горобенко кинув оком по кімнаті й поклав ордера на першого стільця. Потім похапцем, немов боявся, що фізик позаду біжить наздоганяти, вискочив з мікроскопом надвір.

Вилинялий, старий, як і сам фізик, Каштан, знайомий Горобенкові ще з гімназії, виліз із своєї халабуди погрітись на сонці. Він помітив Горобенка і, виляючи хвостом, підбіг до ганку. Відний старий собака! Йому й на думку не спадало, яку шкоду вчинено зараз його господареві. Каштан привітно, загрибаючи задньою лапою, почав, як умів, лащитись до Горобенка. Він лизнув йому долоню і тер мородою об штани.

Горобенко мимоволі зупинився і погладив пса. Він хотів схопити обома руками його кудлату морду коло вух і струснути, як ко-

лись. Але зробити це заваджав мікроскоп у лівій руці. Горобенкові стало ніяково й боляче. Він засоромився пса, який щиро віддавав йому собачі пестоці, не почувавочи в ньому ворога. Ці пестоці крадені, — і Горобенко мерщій подався до хвіртки.

Було шкода наївного Каштана, і бідолаху фізика, і себе.

— Це все паліятиви! Нужденні паліятиви! . . . Ти б'єш не по конях, а по спорохнявливих, нікчемних голоблях.

Якийсь голос сміявся всередині, знущався над Горобенком: — одняв у нещасного дідка його останню втіху і хочеш довести, що ти більшовик? Ха-ха-ха! . . . Кому цим доведеш? Може самому собі? Дурниця! Ти ж знаєш прекрасно, що суть не в цьому. Що важить для революції якийсь мікроскоп! Дрібненька, егоїстична душа! Мізерною шкодою ти хочеш купити собі нове сумління? Дешево! Занадто дешево . . . Це купується тільки — пам'ятаєш ту безсонну ніч? — купується кров'ю! Смертю!

Горобенко поспішно йшов край пішоходу, неприродно виставивши наперед руку з мікроскопом. Цей мікроскоп стирчав перед очима, як проклятий, і пік долоню. Але його нікуди сховати. Горобенко намагався обминати рідких перехожих, але це не вдавалось. Вони все ж таки проходили повз нього, і їхні погляди падали на мікроскоп. Горобенко не обертався, але йому здавалось, що всі стрічні спиняються позаду й шушукуються:

— Мікроскоп поніс! Мікроскоп . . . Он де він! . .

Горобенко прискорив ходу.

— Це все були нікудишні паліятиви. І ті реквізовані піяніна, і шахви, і книжки, і цей мікроскоп! Треба — іншого. От прийти б до парткому і — баста! Дайте командировку в чека, я не можу так більше . . . Це ж, зважаючи на мою «інтелігентність», вони призначили мене до культвідділу радпрофу. Сказати б Кричєєву все по щирості . . . Але чи зміг би я працювати в чека?

Горобенко відразу відповів на це:

Для того, щоб працювати в чека, треба однаково — розстріляти. Треба раніш кількох крапель крові на землі, інакше буде облуда, інакше, однаково, все буде брехня . . .

Горобенко ступив на блаженський дерев'яний місток через гнилу, вузьку річку, що протікала через місто. Містком пройшов якийсь чоловік і зник за вербами. Горобенко раптом спинився. Він передихнув і раптом озирнувся. Довкола було порожньо. Внизу, вибиваючись із ряски, лисніло на сонці брудне плесо. Десь закрякала гава. Горобенко нишком озирнувся ще раз і що сили, мов крадене, закинув мікроскоп у річку.

Десь подалеку плюснула вода, й знову все стихло. Горобенко вибіг із мосту й попростував до культвідділу радпрофу.

ХІ

Дядько поправив пужалом отосу, що зсунулась на голоблі, скрутив із газетного паперу товщелезну цигарку й весело стьобонув шкапу.

— Но-о, сіра! . .

Шкапина тріпонула вбік хвостом, унизаним реп'ягами, і кілька кроків пробігла, а потім знову мляво подалась на горбок.

Славіна на хвилину тільки замовкла; вона клопітливо підослала під себе жмут сіна і підобгала до самісіньких грудей свої тонкі, худі ноги. Від цього коліна під спідницею загострились, і здавалось, що об них можна було б уколотись. Горобенко перевів очі на діряві, уболочені Дружинінові чоботи, що звисали з полудрабка, і, щоб перебити безнастанне торохкотіння Славіної, спитав дядька:

— Це вже й Хведорівка ото?

— Да, пісочком ще трохи, а там проминемо камінь, і хведорівські вітряки.

Одначе Славіна й на думці не мала покидати свою тему. Вона навпаки, — вважала за свій обов'язок і далі переконувати дядька на атеїста. Її немилосердно трясло на возі, від незвички вона корчилась і кривилась на кожній вибоїні, їй давно вже здавалось, ніби всередині переплутались у якийсь страшний хаос усі її тельбухи, одначе присутність двох партійців гальванізувала її. Славіна хотіла їм мовчки довести, що вона зовсім не з «білого тіста» і драбинчастий селянський віз, і той шлях проклятими, безконечними манівцями, щоб тільки обминути бандитські хащі на прямій дорозі — їй зовсім ні по чому. Через те Славіна перемогла себе і отак, без усяких передумов і зачіпок, з півгодини вже розводила перед дядьком антирелігійну мороку. Дядько трапився меткий і незлобливий. Він цілком несподівано для Горобенка охоче пристав до розмови, але сперечався із Славіною легенько, уникаючи рішучих відповідей. Він більше натякав та жартував, аніж сперечався.

— Воно конешно. Сказано: аби люди, а піп буде; ну, тільки ж усе ж таки, як подумати, то . . .

Славіна перебила його:

— Падаждіте, таваріщ. Прэжде всего астановімся над самым вa-просом о релігіі? Карл Маркс, напрымер, сказаў: релігія — ёто опіюм для народа.

Дядзько чи не добрав останніх слів, чи можа проста не дочув, йому раптом заманулось падтакнуці Славіні, і він, сіпонуўшы віжкі, жваво праказав:

— Та воно так: тепер усе для народа.

Дружнін голасно зарегаў, а Горобенко посміхнуўся й прыязніше глянуў на Славіну. Славіна зніжкова і зашарілась. Ёй стало кривдно й досадно через нерозторопу мужіка й корціло выправіці свое власне замішаньня. Вона завовтузілась на сідінні й розгублена намагалась паясніці дядзькові:

— Релігія, ёто, панімаеце, таваріщ, прэжде всёго . . . ну, как би вам ёто паясніць? . . . Ёто — ілюзія . . . Ви прадставляеце себе чела-века, каторый . . .

Дядзько по-своему зразумеў Дружнінін сміх. Він глыбока зідхнуў і обернуўся до Славіноі:

— Не скажу вже, чи «люзія», чи ні, ну тількі і я, йібо, не ходив би до церкви, якби ж то знаття . . . — Дядзько блиснуў тихімі сі-ренькімі очыма з-пад насупленых брив і прысунуўся до Славіноі:

— Воно то все так, што вы гаворыце, конешно . . . Ну, тількі ж добре, як там (дядзько мотнуў віжкою вгору, паказуючы на небо) нічога нема! Ну, а як ё? . . . — Дядзько прысунуўся до Славіноі і пільно уставіўся в ёй ліце: — Ну, а што, як умреш, а там воно все ё?!

Славіна не знайшла відразу відповіді, а дядзько развіў беспарадно рукамі у віжках і знову посунуўся наперед до шанькі з вівсом.

— Ану, сіра! Волочишся там! — Но-о-о . . . — Дядзько хльоснуў батіжком у повітрі і зніжненым уже тоном, але твёрдо поклав:

— Ні, щоб там не было, а краще, маць, ходіці до церкви. Спокійніше воно все ж такі . . .

Дядзькіў висновок знову засвіціў на Горобенкавому абліччі усмішку. Але усмішка разбавілась іронією, а за нею гостро взяла не-терплячка, — коли, нарешці, буде край цій безглуздій размові! Йо-го дратувала і незрозуміла дядзькові мова Славіноі, і ёй штучніць у словах, і невміння звычайно, по-простому пйдійці до дядзька. Він навіць радів, што все це кінчылось у Славіноі анекдоту, але разам із тым бояўся, што Славіна знову заходіцца переконуваті дядзька. Хвілінамі в нього прокідаўся жаль до Славіноі. Сідіць ця зовсім непотрыбна тут, негарна з себе жінка з гострымі колінамі і виставляе себе на посміх. Мимрыць недаладні слова, а дядзько собі в душі глузуе з неі. О, це хитрый дядзько! Кость уявляе його добре. Ці анемічні слова Славіноі — для нього, як об стіну горохом. Він же у

своєму селянському інтелектуальному масштабі на цілу голову вищий від Славіної.

Кость прекрасно бачить, як дядько розповідатиме на селі про стрижену, прищелепувату »комуністку« і сміятиметься з неї. Ба, сміятиметься з них усіх. Вони ж — товариші їй. Стало знову шкода Славіної, і обурювала залатана дядькова свита: засмієшся чорте, на кутні! . .

Горобенко подивився на пишну пшеницю, і це, як і завжди, дало йому заспокоєння. Невтомний пустун-вітер гнав по ній хвилю за хвилиною. Хвилі бігли навперейми, аж поки не обривались на свіжій стерні, але вітрові було до того байдуже: він перебігав обніжками назад до краю поля й знову гнав нові й нові. Заходили жнива, й перші копи вже кинули легеньку тінь на літо. І вічно від цих кіп і голої стерні стає сумно. Росте в грудях жаль і невимовно чогось шкода. Чи літа, чи тепла, чи днів своїх? Хтозна. Ці копи породять незрозумілу тугу, а пізніше, коли затріпотить на даху вечірній осінній дощ, ця туга буде старечою рукою підбивати невеселі осінні підсумки . . .

Горобенко перекусив суху стебелину й замислився.

Край дороги полуднували жінці. Порівнявшись із ними, дядько звернув ліворуч, щоб обминати їхнього порожнього воза й розпряжені драбчасті конячки. На звороті, вилазячи з глибокої колії, вони трохи затримались. Жінці питливо дивились на них. Коли віз порівнявся з ними, крайній підморгнув до дядька-візниці.

— Ярмаркуєш, Даниле?

Але візниця утримався від жартів. Він для чогось спинив свою шакапу й привітався:

— Драствуйте, Боже поможи . . .

Славиній надав чорт знову встряти до розмови:

— Здравствуйте, товарищі! — Вона глянула на свіжі снопи покошеної пшениці й поблажливо сказала: — Хорошая у вас рож в этом гаду.

Жінці зареготалися, а візниця, мов засоромився за своїх їздців, досадливо буркнув:

— Та що ви! Це ж пшениця!

Славина винувато прошепотіла до себе:

— Разве? . . Как же его я ошиблась? . .

— Та вже ж »ошиблась«, як зроду, мабуть, не сіяла! — недобре посміхаючись, сказав хтось позаду, а крайній, сміючись, підійшов до воза і, витираючи піт з чола, промовив до візниці:

— Це, Даниле, як той товариш, що на весні балакав у сполкові: »сідайте, каже, товарищі крестяни, »пашано«, од цього прибили багато буде« . . .

Женці знову одностайно зареготали.

Горобенка вже давно пік сором за Славіну, і сміхи та дотепи женців нервували його. Він торкнув візницю за плече:

— Поганяйте. Нам треба, щоб завидна приїхати.

Дядько сіпонував віжки, і віз рушив далі під глузливими поглядами женців.

Коли вже од'їхали, Дружинін обернувся назад до снопів і, подумавши трохи, сказав Славині:

— Да, подлінно била пшеница, а не рож. Ето у вас, товаріщ Славина, неудачно вишло. Нужно легче . . .

Славина нічого не відповіла й зручніше вместила на своєму сидінні. Її опанували досада й одчай.

»З Славиними далеко на селі не поїдеш!« — подумав Горобенко і сердито виплюнув з рота стеблину.

Уже смеркалось, коли приїхали до села.

Попереду, збиваючи з дороги вечірній пил, поверталась додому череда. Корови флегматично сунули до своїх дворів, зупинялись коло воріт і монотонно мукали. Деякі з них ліньки повертали назад голови і безглуздо дивились на вулицю.

В їх поглядах була безкрая нудьга і вічне здивування.

— Ні чорта не розумію — до чого воно все це.

Проте, корови, й не намагались збагнути, що воно й до чого. Вони задовольнялись з того, що констатували приїзд якихось трьох нових людей на село і по-філософському, одвернувшись від суєти, знову мукали.

Їхне мукання наганяло Горобенкові тепла і своєрідного затишку. Було приємно дивитись, як розходяться корови й пастушки в уболочених штанях з великими торбами підганяють хлудинами решту череди.

Кучугури білих хат і зелена вовна осокорів, яворів та верб наганяли спокою та сумирности.

Хотілось без думки дивитись перед себе і стежити, як усе твоє нутро сповнюється тишею і миром.

Горобенко навіть повеселішав. — Це дуже правдиво в Шевченка »Село — і серце одпочине« . . . Тільки не те вже село розляглося перед очима, і не спочинок чекає на Костя Горобенка, а іспит. Один із численних іспитів на »більшовика«, іспит на життя.

Горобенко спустив на полудрабок потерплі ноги і питливо вдивлявся в косу, сіру від вечірнього присмерку, сільську перію.

Десь глибоко, отам у запічках, під повітками, на левадах захищалась разом із іржавими одрізанами сільська душа. Насторожлива, підозріла і жорстока. А назовні — стоять лагідні мовчазні хати

й кублється з коминів де-не-де дим. Так само стояли ці хати за царату, може й за кріпацтва, або й навіть за козаччини . . . Хто зна?

Горобенко внутрішньо сказав собі:

— Я зовсім ще тебе не знаю, село. Ти ж сама загадка, як і вся моя химерна нація. Ти чуже мені, село, — чуже, далеке і незрозуміле. Щодо цього, то я недалеко відійшов від Славіної . . .

Це, певно, гадаючи, що кожний українець так чи так — селянин, Кричев послав мене сюди за голову перевиборчої трійки. Не Дружиніна, а — мене. Це зрозуміло. А втім — Горобенко посміхнувся до себе: — я все ж таки не селянин, і від села в мене не має нічого сінько. Щоправда, це трохи незвичайно для українця, одначе, знай, село, — мене й не бавить, власне, тебе пізнавати. Я зовсім не вклоняюся перед твоїми опоетизованими хатами, садочками, звичайнісіньким «місяченьком» та іншими твоїми неодмінними аксеуарами. Мені байдужісінько до них зараз, а іноді . . . іноді я розтрощив би це все к чорту . . . Але я таки загнуждаю тебе, село!

Зачувши кінець дороги, конячка раптом стрепенулась і хутенько побігла. Віз гулко заторохкотів по твердому ґрунті, і від цього вулиця ожила. За ворота повибігала дівтора й, цікаво дивлячись на воза, несміливо тулилась до старих колод. Через тини із вікон виглядали положливо літні жінки, і тільки зрідка коло хвіртки похмуро дивилось чиясь чоловіче, бородате лице. Ці похмурі погляди з-під насуплених брів важко впадали в очі і таврувались у пам'яті.

Ці бородаті лица не віщували нічого доброго. Їхні очі бачили на кожному возі, що приїздив із міста, тільки — ворогів. Відтіля приїздили до сумирних хат із розкладками, контрибуціями, арештами й розстрілами. Село прокляло їх і зарилось у свої нори.

Горобенко раптом подумав:

Ой, мабуть, люта смерть під такими поглядами! . . .

Горобенко, не стримуючись, пильно вбирив їх у себе, хотів затримати їх найдовше, спинити на собі.

Вулиця несподівано обірвалась, і віз витрусився на майдан. Ліворуч вилізла незграбна велика мурована колишня волость — теперішній хведорівський волвиконком. Віз круто завернув до старих східців і почорнілих від довгих літ колонок на ганку.

— Оце вже і сполком буде, тпрр-у-у . . . — не обертаючись, промовив візниця й потягнув до себе віжки.

Дружинін сплигнув із воза й почав розтирати ноги. Славіна старанно струшувала з одержі порох і незадоволено щось бурмотіла.

— Перевиборча трійка будете, товариші?

Голова колвиконкому Гарасименко в плюшевому кашкеті і з наганом на поясі тихо підійшов до воза й поклав на полудрабок дебели, порепану долоню.

Славіна обережно звісила з воза свої ноги, набралась духу й плигнула. Якби Дружинін не підтримав її за руку, вона, мабуть, потрапила б кудись, за колесо, але скінчилось щасливо, і Славіна, дістаючи з-під сіна свого портфеля, сказала сердито Гарасименкові:

— Ну і дарогі у вас, таваріщ! Просто — кошмар . . .

Гарасименко хазяйновито постукав пальцями по полудрабку, але на виправдання доріг він слова не знайшов і через те промовчав. Коли вже всі розібрали з воза свої речі, він переклав долоню на пояс і спитав:

— В ісполком підете? Зараз і люди саме сходяться на засіданіє.

Горобенкові подобалась тиха і спокійна Гарасименкова мова і його рівне поводження. В ньому вчувалась унутрішня сталість і певність, а zarazом і поважна хазяйновитість дбайливого начальника.

Ступаючи східцями поруч із Гарасименком, Горобенко раптом подумав:

— Як усе ж таки змінила людей революція! Це вже не старшина колишній або писар. На цього можна покластися . . .

Гарасименко пропустив усіх у темний коритар, а потім зовсім непомітно опинився попереду й поважно увійшов у »предсідательську«.

Глибока сутінь снувала в кімнаті чорну запаску. З темних похнюплених кутків линули під високу стелю зашкарублі слова й шамотіння.

— Треба светло засвітити, — кинув кудись до вікна Гарасименко. В кімнаті все затихло й нашорошилось. Виконкомівський секретар проворно дістав із шафи якусь нужденну лампу й старанно заходився її засвічувати. Лампа довго упиралась, блимала, гасла, але з кінцем засвітилась тоскним, синюватим вогником. Кімната, мов із прірви, поволі заповнювалась поважними бородами, обличчями й селянськими свитами.

Дружинін сів на дзигликові і стомлено обіперся спиною об стіл.

Славіна сіла була коло стіни на лаві, але від неї одразу ж, — наче її тоненька постать потребувала місця аж на трьох — поспішно одсунулись літні селяни, замітаючи після себе місце полами свит. Славіна зняковіла і поспішно пересіла до Дружиніна. Вмостившись коло нього, вона полегшено зітхнула й заспокоїлась.

У кімнаті знову стало незграбно тихо, і ніхто не наважувався першим порушити цю тишу.

Горобенко пройшовся по кімнаті. Коло стіни сиділи дядьки й питливо-гостро дивились на приїжджих. Горобенка неприємно лоскотали ті погляди по скроні й правій руці, але він не обертався на них. Він пішов до протилежного боку і вмисно став до них спи-

ною. На стіні статечно висів Маркс і пильно розглядав селянські свити, а під ним хтось приліпив глевким хлібом старе «Письмо В. И. Ленина к украинским крестьянам». Ці зовнішні ознаки нового часу серед мовчазних дядьків під стінами не надавали ще приміщення радянського вигляду: там же надворі, в темряві, за дві верстви — Ворскла, а за нею старі полтавські ліси, лісовики, повстання, смерть. Хто може ручитись, що буде тут за годину, дві, три? Горобенко повернувся до світла і пробіг очима по дядьках. Вони сиділи в тих самих позах, але на їхніх обличчях, здавалось, було тепер — «моя хата скраю», «ми не тутешні».

— Це, мабуть, ще найліпше, що від них можна сподіватися під лиху годину, — подумав Горобенко: — а проте, може вони і...

Дядьки сиділи і тепер мовчки, і тільки чути було їхнє важке сопуче дихання. Ця мовчанка ставала Горобенкові нестерпучою, але, як підійти до них, як одімкнути їхні замкнені душі, примусити їх говорити, говорити одверто й щиро, як із своїм, він не знав. Через те брала досада, й дядьківські постаті просто драгували його. Він підійшов до Гарасименка і голосно запитав:

— А як тут у вас продрозкладка йде?!

Свитки під стінами жадібно подались наперед і завмерли.

— Що ви спрашуєте? — не зрозумів одразу Гарасименко: — розв'язка як?

— Так, так — розв'язка, — нетерпляче пояснив Горобенко і зашарівся під Дружининовим поглядом.

— Іде потроху, ну тільки що тут у нас ще контрреволюція си-чить... Саботажники есть такі — сказати би, перебаранчають дуже... Кулаків багато позоставалось. Із ними біда. Вроді, як би серед шляху живеш — ком'ячейки ніяк не дають добре організувати. Тут записались були три нових, ну як тільки обче собрание, — не йдуть: бояться. З кулаками тут треба того... — Гарасименко важким рухом підвів до грудей долоню й міцно стиснув пальці. Дядьки коло стіни, уважно, не мигаючи дивились на його руку. Гарасименко опустив долоню на стіл.

— Миром із ними не можна, потому ніякого розуміння власті не признають...

Гарасименко з великими потугами добирав потрібних слів, але їх не ставало йому, через те говорив із павзами, і на чолі під репанним дашком плюшевого кашкета виступили крапельки поту. Але Горобенкові подобалось, як він говорив. Він дивився на його кремезні, мужні рамена, і вони видавались йому за місток між ними й селянськими свитами під стіною. Адже тих Гарасименків ще тільки одиниці, але які вони міцні! Ну, що б робила радянська вла-

да на селі, коли б не було цих Гарасименків? Село обернулося б у суцільні, непролазні нетрі. Поки є хоч один Гарасименко на все село можна не турбуватись: він не зрадить, він не скаже: »я не тугешній«, він нікуди не піде з села. Нові, незрозумілі слова скаламутили йому мозок, запалили душу, і він ітиме з ними у важких чоботях своєю сільською дорогою, не збиваючись на манівці. Як багато важать для нас ці Гарасименки! . . . Дивлячись на Гарасименка і слухати його кострубаті слова, ставало легше, спокійніше. Горобенко добув із кишені кисета й простягнув до Гарасименка:

— Закуримо городського махряка.

Гарасименко ворухнув пальцями і, ніби порепрошуючи, тихо відповів:

— Я так що не курящий . . . не потребляю . . . , — потім задер бородату голову понад столом до темного кутка і по-начальственному сказав до секретаря волвиконкому:

— Виборчі списки там назавтра — щоб були.

Славіна застєбнула ґудзики на своєму зібганому жакетику і нахилилась до Дружиніна:

— Харошо било би на ночь поесть где-нібудь у кулака . . .

ХІІ

Сонце било в маленьке віконце і ніяк не могло вдертись зовсім до хати. Воно позначило здобуте на долівці місце золотим снопом, але в запічку, на брудному, вкритому чорним мотлохом полу, і в кутку, де суворо дивиться кілька позолочених богів — засіла уперта сутінь. Горобенко протер очі й сів. Обабіч спали ще Дружинін і Славіна. Дружинін широко розкинувся на сіні, зібгавши під собою рядно, а права нога, простроплена на великому пальці промінням, видерлась аж на долівку. На самому краєчку рядна скулилась у старечий кулачок Славіна і нечутно дихала. Горобенко глянув на її маленький комок, і йому знову чогось стало її жаль.

— Звичайно на кораблях під час аварії перше місце на врятувальних човнах дають жінкам і дітям. Якого ж чорта Кричєєв затуляє дірку в нашому ковчезі такими нужденними безпорадними жінками? . . . Це в ліпшому разі безглуздо, а то й просто жорстоко...

Хазяїнів у хаті не було, тільки з печі, затаївши дихання, цікаво дивилась долу кудлата білява голівка й чорненькі очі під двома кісками — мишачими хвостиками. Побачивши, що Горобенко встав, вони зовсім перестали дихати й боялись поворухнутись.

У хаті важко пахло потом, печеним хлібом і ще чимось незнайомим, що від нього сморід аж повис у повітрі й тисне на груди.

Горобенко поспішив одягнутись і вийшов на подвір'я.

Довкола мляво, не поспішаючись, без пристрасти й гарячкості точилось щоденне селянське життя.

Горобенко сполохав кури й пішов до воріт.

Через вулицю до нього важкою ходою простував Гарасименко з білявим повновидим чоловіком у потертому, заношеному піджаці.

— Здрастуйте . . . А це наш учитель . . . Може, поки там зберуться, подивитесь на школу й читальню. Це недалеко зцюдова.

Чоловік у піджаці з-під лоба пильно пробіг сіреними очима по Горобенковому обличчі й нерішуче простягнув руку:

— Микола Батюк.

— Добре, я з охотою піду. Куди це?

Батюк знову пробіг пильно по обличчі й кашлянув.

— Прошу. Я вам покажу.

— Ну, то ви йдіть собі, а я в ісполкомі накручу. — Гарасименко повернув назад і, трохи загібаючи правою ногою, подався до майдану. На зеленому тлі дерев великим будяком палахкотів під сонцем його бордовий плюшевий кашкет.

Батюк який час ішов мовчки, добираючи слів для початку. Він іноді одходив трохи осторонь і тоді скоса, винохуючи, оглядав Горобенків профіль.

Йому було ніяково мовчати, хотілось багато сказати, хоч і комуністові, алеж усе таки українцеві, але як зайти, він не знав.

Вихід знайшовся раптом.

Горобенка почало неприємно смоктати в животі, витягнувши від горла і він, забувшись, прошепотів до себе:

— Ах, чорт його знає, хліба забув узяти.

Батюк радісно стрепенувся.

— Ви ще не снідали? Так ходітьте, будь ласка, . . . Ось моя хата...

Його молоде, прищувате обличчя стало одразу наївно-щирим, немов ще більше помолодшало. Він уже не дивився з-під доба. Його трохи лукаві очі дивились просто й кутиками посміхались.

— З'їмо нашого кандьору . . .

У хаті за столом Батюк зовсім позбувся соромливості й за «кандьором» полились безконечні скарги.

— . . . Тут взагалі дуже тяжко. В ячейці — росіяни, а коли і є хто з наших вроді Гарасименка, так усе 'дно — русифікатори.

Горобенко мимоволі посміхнувся: Гарасименко — «русифікатор»! Це справді — смішно. Який з нього «русифікатор», як він двох слів по-російському не в'яже! Його просто не обходить та чи та мова. Він увесь — коло соціальних проблем.

Але Батюк ніяк не хотів із цим погодитись:

— Та це то правда: він такий же репаній, як і всі ми, но тільки його політика буває часом гірша від запеклого русака. Візьміть таке: в читальні була брошура Шарлеманя «Охороняйте рідну природу» . . . Між іншим, цей Гарасименко, треба сказати, передивляється сам усі нові книжки. Так ви знаєте що? Гарасименко цю брошуру конфіскував.

Горобенко поклав на миску ложку й здивовано уставився на Батюка.

— Да, да конфіскував! Каже: що це за «рідна» природа? Природа скрізь інтернаціональна. Це самостійницька книжка. Її «ніззя» пускати.

Горобенко засміявся на всю хату. Батькові цей сміх не подобався. Його прихована, полохлива ворожнеча випирала тепер назовні.

— Воно то смішки, смішки, але, як доводиться щодня працювати серед таких «діячів», то й плакати часом хочеться. Я не розумію: є ж усе таки в партії українці — чому ж вони нічого не роблять?

Горобенко подивився пильно Батькові, і його погляд пройшов наскрізь опецькуватої постаті в піджаці.

Батьок розперезувався все далі й далі, він уже не тільки скарживсь, він обвинувачував, закидав і глузував.

Горобенко покинув їсти, схрестив на грудях руки й мовчки слухав.

Оця вся балаканина для нього, власне, не новина. Хіба він не чув цього від Педашенка, Ковганюка і всіх отих сектантів, що складають у сумі нещасну жменьку «свідомих українців» у повітовому місті! Тих опереткових людей з сентиментально-романтичною душею і журливо-саркастичними очима, що в розквіті свого піднесення й патосу створили тільки «Просвіту», цей новий храм на руїнах українського Єрусалиму? . . . Це все не новина. Вони вміють тільки скаржитися і зідхати: «На нашій, не своїй землі» . . .

Ну так же. І цей Батьок знову, як і сотні їх, цитує це зараз. Батьок не виняток. Це — один із багатьох. Це пересічний тип української інтелігенції. Щоправда — сільської, але, яка ж іще є? Більше й нема. Оті, що верховодили в гайдамацьких загонах, заповнювали департаменти уенерівських міністерств, їздили в дипломатичних місцях репрезентували Україну — то інші. То екстракт. Такий самий, як і ті, що з одрізом сидять у лісі.

Батьоки не такого ґатунку. Єдине, що вони можуть — це тільки скаржитись. Ще може нишком, у закутках сичати з Гарасименків. На Шевченкові роковини вони в школі казатимуть, що Шевченко революціонер, що він боровся проти московських (на цьому вони зроблять наголос) панів, що він любив Україну . . . І в цих зануджених словах вони контрабандою протягнуть замаскований націоналізм і будуть задоволені, що це в них вийшло і червоно і національно . . .

Це вічні служники богові і мамоні.

Слізливі, примітивні Батькові слова, його червоне від натури й прищів лице і замусолена вишивана сорочка з синім гудзиком під

піджаком драгували Горобенка. — Яке в них нахабство! . . . І оці прищуваті народні вчителі, що не годні на жадну акцію, хібащо тільки на попихача, ці маленькі люди, що в крові своїй носять від віків анемію і зраду, і це вони ще гадали створити державу! Не маючи за собою, крім сантиментальної туги та спорохнявілих »національних святощів« анічоґісінько, вони ще можуть скаржитись! Вони ще хочуть, щоб до них прислухалась влада? Влада тих, які кров'ю і муками розтерзаних на численних фронтах купили собі право на існування? Ні, це принаймні наївно!

Горобенко почував, як у ньому прокидається і росте огида. Він трохи одсунувся від столу і намагався не дивитись на Батьока . . . От бандит. То інша річ. Він озвірілий, запеклий ворог. Але він активний. З ним треба нещадно боротись, але його ще можна зрозуміти. А ці . . . Вони вічні вороги. Це, може, буде парадоксально, але це правда: дика активність, темперамент, лють — мабуть, усе ж таки ближчі за цей індиферентний холодець. Цих Батьоків, навіть, з суто-національних інтересів треба б перестріляти, бо молода нація не може бути сантиментально-гнилою, прищуватою! . . . Вона мусить бути залізна.

І знову Горобенкові спав на думку парадокс:

Нова, молода Україна складатиметься з інших. Не цих. А з Гарасименків. З отих самих Гарасименків, що оце тепер викидають українську книжку за слово »рідна«, що ламають собі мову, аби тільки добрати нових, невідомих слів для тих думок, які шкереберть перекинули їхне життя і штовхнули їх з битого прадідівського шляху. Так — нова українська нація складатиметься з Гарасименків. І це навіть не парадокс, коли тільки, справді, національне чуття є не вигадка, не ілюзія, а цілком реальна річ. Коли воно є щось від біологічного. Власне біологічного чи економічного тільки? Батьок не дав Горобенкові закінчити думку. Він утер рушником підборіддя і відтак зідхнув:

— Це така історична доля наша: нас ошукують, а ми навіть і не помічаємо цього.

Горобенко на цей час подивився неприховано вороже Батьоківі в вічі.

З рота поривалось крикнути: — Ви запеклий жовтоблакитник! Я вас арештую! . . .

Але не крикнув так Горобенко. Він сухо сказав:

— Ви не розумієте історичного процесу соціальної боротьби. Проведіть мене до читальні. Де вона у вас?

Ішли свіжою ранковою вулицею поспішно й мовчки. Батьок трохи отставав. Він похнюплено дивився на порох, що збивали його

ноги, і, видимо, мучився. Отам, у його кімнаті, коло миски з »кандьором« залишилась обірвана одвертість і полохлива тінь їхньої інтимности, і тут, коли треба щось сказати цьому замкнутому вже, нерозгаданому »своєму« комуністові, слів не було. Батюк кулував думку, але всі слова, що набігали, були зовсім не ті, що треба. І все ж він з кожним кроком, який віддаляв їх від його хати, розумів, що конче мусить щось сказати. Треба ж, з кінцем, розв'язати оте »Ви не розумієте процесу соціальної боротьби«.

Вже видно було і читальню, і з боку до них поспішала Славіна з Дружиніном, коли Батюк таки наважився. Він зупинився і розгублено з острахом, кліпаючи очима, тихо промимрив:

— Ви мені вибачте . . . Я, звісно, не хотів вас, товаришу, ображати. Я сказав вам по-щирості, як українцеві . . .

Горобенко відповів далеким і холодним голосом:

— Я, товаришу, — комуніст.

До них підтюпцем наближалась Славіна, кокетливо погрожуючи рукою.

— Это же что такое? Пошли себе і нікакіх! Насілу вас поймали . . . Ви в читальню? Ідемте.

На ганку їх чекав Дружинін.

Читальня вражала порядком і чепурністю. Оповідання, афіші, портрети Шевченка, Франка, Драгоманова — все це було старанно прибите, уквітчане рушниками й клечанням.

Посередині на червоному полотнищі одразу вбирало очі великими літерами:

Через національне до інтернаціонального!

В шафі охайно складено пошарпані книжки і якісь папери.

Батюк стояв понуро коло одвірка. Його фігура була така безпорадна і нужденна, ніби це не до читальні прийшли поцікавитись три комуністи, а до куркулівської хати вдерлись реквізувати літами надбані скрині та трусити засіки, а він же у ній господарем. Батюк скоса поглядав на Горобенка і Славіну, і її похвали наче зовсім не долітали до його ушей.

А Славіна куркою бігала по читальні і сунула всюди своє личко, мов дзьобала зернята:

— Харашо портретікі пріукрасілі . . . А Ільча пачему же нет? Я вам непременно пришлю із горада . . .

Дружинін довго затримався в дальньому кутку, щось розглядаючи на стіні. Нарешті він обернувся і мляво запитав Горобенка:

— Разве Мазепа тоже бил революционер?

Горбенка щось штовхнуло всередині. Він збентежився й підійшов до Дружиніна.

— Ні, розуміється. А що таке?

Дружинін спокійно повернувся до стіни:

— Да вот — вісіт. Мене било невдомьок. Думаю: ведь гетмани—ето вроде как у нас — царі.

На стіні, справді, з дубової рами, в гаптованому золотом жупані виглядало молоде, величаве Мазепине обличчя.

Горобенко ні з того, ні з сього зашарівся. Цього Мазепу, наче не Батюк, а він сам повісив отут, у читальні. І ось його спіймано на слизькому. Він для чогось заклопотано прочитав на портреті написа, потім різко повернувся до Батюка й підвищеним, начальницьким тоном роздратовано кинув до одвірка:

— Я гадаю, товаришу вчителю, що справді можна було пошукати відповідніших портретів, а не вішати тут всяке петлюрівське барахло! . . .

Славіна прикипіла до місця й перелякано роззявила рота.

З надвору рипіли східці під важкими Гарасименковими чобітьми.

ХІІІ

Переповнена школа ще до початку зборів упріла й важко дихала. Чорна маса бородатого людського м'яса з трьох боків обложила стіл президії і своїм нечесаним, уболоченим громадищем пригнітала Горобенка. Від неї нікуди подітись оку. Хібащо глянути тільки на стелю, але й там у махорчаному диму й випарах б'ється в конвульсіях на почорнілій крейді її п'яний, сопучий дух.

Це сіре місиво селянського лахміття залило велику клясу й погрозливо хлюпотить коло самісіньких ніг. Ось ударить дев'ятий вал його й розторощить столи, лави, одним помахом розчавить нещасну перевиборчу трійку з ком'ячейкою і затопить повстанським чадом села, шляхи, ліси . . .

Ще тількищо мав розпочатись з'їзд рад, але по клясі з кутка в куток гадючкою шмигав ворожий настрої і зловіще сичав там десь за спинами, де обличчя зливались у одну суцільну зморщену пляму.

Гарасименко стояв край стола урочистий і строгий. Він пильно вдивлявся в довгі, поплутані людські ряди, і на чоло лягала тінь.

Він, не повертаючись, стиха, мов до себе, сказав Горобенкові:

— Да-а, з багачами буде біда. Під'юджують уже.

Коло стола сиділи спокійний Дружинін і мовчазна, принишкла Славіна. Її нервували й сердили безцеремонні, питливі й злегка глузливі погляди дядьків. Багато широко одкритих очей вчепірились у неї, розглядаючи кожну цятку на ній, мов якесь чудисько.

Дружинін тягнув «козину лапку» й стомлено дивився в натовп. Гарасименко задріботів маленьким шкільним дзвіночком, але його дзвін жалібно в розпуді розбивався коло перших же рядів, а далі танув у розгойданому галасі. На задніх — дзвіночок не справив враження.

Гарасименко одчаяно розмахував дзвоником над головою і щось кричав. Певно, від помахів його руки натовп поволі заспокоївся і

замовк. Середні й крайні ряди нашорошилися. Горобенко встав з-за стола, і в клясі раптом стало надто тихо.

Було навіть трохи моторошно від тої сторожкої, густої тиші, і здавався таким маленьким і безпорадним серйозний, урочистий Гарасименко.

Горобенко настроївся вже був до людського гомону, і через те його голос тепер залунав непотрібно високо й пронизливо:

Іменем перевиборчої трійки вважаю хведорівський волосний з'їзд рад за відкритий . . .

Товариші селяни! Сьогодні, ви зібрались тут, як хазяїни своєї волости, розв'язувати пекучі справи вашого життя. Наш з'їзд відбувається за надзвичайних обставин. Наша славетна червона армія перекинула за Дніпро польську шляхту, і непереможна кіннота Будьонного вже мчить до варшавських палаців . . .

Славіна, як це водиться в таких випадках у місті, старанно заплескала в долоні. Натовп перевів на неї з Горобенка здивовані очі, і президія спантеличилась. Славіна почервоніла від ніяковости, але ще завзятіше заходилась плескати. Її підтримав Дружинін, а скраю загуквав у дебелі долоні Гарасименко. В першому ряді, з тих, що сиділи ближче до стола, розгублено, нерішуче поплескали нечутно й собі, а потім знову голосно говорив Горобенко.

Його слова були звичайною промовою з чужими для зашкарублої селянської голови патетичними висловами, але це тільки початок. Це тільки фундамент що має пробити до твердого ґрунту пісок, щоб потім на ньому виводити мур.

Перед Горобенком сотні уважних очей, що ловлять кожне його слово, кожний рух. Здається, справді, вони слухають не ушами а, очима. Кожне його слово коливає терези їх настрою. Від його промови залежить усе дальше. Адже це бородаче тіло, що залило клясу й стиснуло повітря, може не випустити їх звідсіля, Горобенко не може їх зловити очима — вони зливаються в риски, коми, розляпані контури — але він чує інтуїтивно ці ворожі погляди, що звідусіль пронизують його лице. Горобенко серцем розуміє, що ця маса — це той самий натовп, який пройшов усю людську історію з криком: — Розіпни його!

У Горобенка напружуються нерви, як тятива сагайдака, і росте воля перебороти натовп, подолати його. Попри все — подолати! Він одлітає від намозолених, зім'ятих офіційних слів і б'є в натовп своїми, тими, що линуть невідомо відкіля зсередини, від серця, від нервів.

Натовп мертво мовчить. Не чути навіть сопіння й рипу взуття. Горобенко відчуває тільки, як сотні голів витягнулись до нього й ловлять, всмоктують його слова.

Свій чи чужий цей натовп? Це не важно. Найголовніше те, що він уже оступився, він одімкнув Горобенковим словом важкі засуви свого нутра, і акція, ініціатива тепер у Горобенка, а не в нього.

— Живи ж, радянська владо, владо робітників і селян у всьому світі . . .

Горобенко виснажений, залитий потом, з легким тремтінням на скроні сідає на стільця, а ряди заворушилися і захопотіли оплесками.

— Препрошую проспівать «Інтернаціонала».

Це став Гарасименко, а за ним затріщали з усіх боків лави, і кілька голосів непевно, по-молитовному, затягнули непривичаєним до цієї мелодії хриплим голосом:

»Устава-а-ай проклятим закльймо-оний« . . .

Коли долинуло до одкритих вікон і розтануло десь на вулиці останнє: »воспрянет род людської«, а за ним утворилася, як це звичайно буває, незручна павза, відкись із середини вискочило лукаве, підстаркувате:

— А подозвольте, товариші, вам вопрос . . .

Всі голови обернулись назад, і за ними, як у коритарі, стало видно десь на кінці пронизливі очі з ріденькою борідкою клоччям. Цю борідку смикала, мов перебирала волосинки, кістлява, пазуряста рука.

— Так ось, як товариш з города говорив нам цічас, що ми тут хазяїни, так воно конешно, що дійствительно ето да, ну тільки нам жалательно . . .

Гарасименко збентежено підвівся й гостро глянув на борідку. Його кулаки стиснулись і тихенько вибивали на столі дріб. Він ніби поривався щось сказати, а борідка під його поглядом трохи скулилась, одначе й далі вела своє:

— Щоб, значить, наше діло, вроді як би по-хазяйському було, так нам жилательно «Оче наш» проспівати . . . — Борідка жваво обернулась назад і загребнула в повітрі рукою з картузом: — Правильно говорю чи ні? Я скончив . . .

Позаду хвилево розляглось: — Правильно! Оче наш! Просимо!

Славина гістерично хіхікнула, але її смішок розчавив рев, що вилетів десь від дальньої стіни й заливав уже середні ряди.

Гарасименко стукнув по столу й на хвилину перекичав усіх:

— Ніяких оченашів! Куркульня стройть провокацію . . .

Але його останні слова потонули в новому, дикому дужчому галасі: — Оче наш! . . .

— . . . Чортячий «націонал» так можна, а молитву — ні! . . .

— . . . Скрипниченко, починай . . .

Та з вікна їх, сучих синів! . . .

Натовп сатанів. В Горобенкових очах мигтіли руки, скривлені уста, чийсь випнуті груди. Скраю навіть зачулося вже похапливе:

— Оче наш, іже си на небесах, да . . .

Горобенко різко встав і високо здійняв угору руку. Натовп одразу замовк і спів обірвався. Ліворуч сіпав Горобенка за рукав Дружинін:

— Дайте я ім скажу . . . Ані паймут . . .

Горобенко різко крикнув:

— Слово має робітник (він виразно підкреслив це) товариш Дружинін.

По натовпу пробігло шарудіння й змовкло. Дружинін спокійно, не поспішаючись, виліз із свого місця і вийшов наперед стола.

— Таваріці радяне! . . — Горобенка здивувало спочатку це звернення, а потім він збагнув: Дружинін захотів пристосуватись у мові до специфічних умов села, і ці »радяне« була в нього якась комбінація між кількома відомими йому українськими словами — рада й громадяни.

— Не в том дело, радяне, што — »Отче наш«. Разве кто запрещает? Пожалуста! Но ведь для этого есть церковь . . .

Худе, жовте робітниче обличчя Дружиніна вплинуло на масу. Його урівноваженість і спокій передались натовпу. Натовп прохолонув і замовк. Вже ніхто не перечив, і Горобенко запропонував обрати президію з'їзду.

— Як будемо вибирати, товариші, списками чи персонально?

І знову від стіни, що десь за натовпом, настирливо і уперто закричало:

— Парсонально! Парсонально!

Вдруге зчинився галас, і в приміщенні, по всій школі покотилось:

— Парсонально!

— Не треба списків!

— Тут не понимают, що воно за »парсонально«.

— Без списків! Не треба . . .

Десь збоку коло стола зачулось: »Просимо списками! Ком'ячейка предлагае такий список . . .« і захлинулось.

Гарасименко похмурився і зблід.

— Я ж говорив, що з багачами буде біда. Підмовили вже . . .

Горобенко підвів руку, і так само, як і перше, галас одразу перетнувся.

— Добре. Будемо вибирати персонально. Прошу називати кандидатури.

Знову рвонула хвиля, знову баский кінь натовпу зірвався з уздечки:

— Покотила! Покотила!... Сидоренка!... Павлія... Покотила просимо!..

Вирвався чийсь дужий голос:

— Учителя Батюка, Миколая Хведоровича!

І натовп, мов змигнувшись, у один голос заревів:

— Учителя! Учителя!.. Миколая Хведоровича просимо-о!

Збоку, коло дверей стояв Батюк і посміхався.

Ця усмішка впала Горобенкові в вічі дрібненьким потолоченим шклом і задряпала по грудях. — Ага-а, он воно що! Єдиним фронтом, голубчики? Цього й треба було сподіватись. Але ж ні, до ста чортів! Цього не буде! Ні!

Проте віжки зборів виривались уже з Горобенкових рук.

Батюк вийшов до стола і, не просячи слова, поза президією просто звернувся до з'їзду:

— Шановна громадо! Я дякую за шану, але не можу пристати на це. В мене школа, читальня, сім'я...

Від натовпу ще дужче, ніж раніш, бурхнуло:

— Проси-мо! просимо! Миколая Хведоровича!..

Горобенко прудко вискочив з-за столу й щосили крикнув:

— Ніяких слів, громадянине Батюк! На місце!

Натовп від того крику в передніх рядах принишк, замовкли й задні. Батюк перелякано одступився набік, але зараз же знову посміхнувся. Горобенко глибоко вдихнув зім'ятого брудного повітря і різко вдався до натовпу:

— Як голова перевиборчої трійки, я не дозволяю кандидатури вчителя Батюка! Тут не місце прихованій петлюрівщині!..

По цих словах віжки зборів остаточно випорснули в Горобенка. Приміщення захлинулось від ярого лементу.

Тепер годі було добрати, хто кричав і що. Як на те з вулиці, від краю села тріснуло кілька сухих пострілів і під школою затупотіли коні.

Клясу розпирав шалений шарварок. І в тому пеклі Горобенко самим життям своїм нараз відчув пристрасну й гарячу смерть. Вона жаром дмухнула від скручених упрілих тіл і вже простерла до президії руку. Ось вона сама візьме собі зараз останнє слово, і тоді зчиниться щось страшне.

Гарасименко поспішно витягнув з кобури наган і виставив перед себе. Славина писнула й зашилась у куток. Її очі застигли в жасі на Гарасименковому пістолі.

Але сталось дивне: натовп одразу замовк, знітився і зів'яв. Серед нього рівно постелилась жива стежка, і нею швидкими кроками пройшов до столу озброєний Попельначенко з Дроботом і три червоноармійці.

Попельначенко стиснув ремінь рушниці і пошепки на вухо промовив до Горобенка:

— Ушивайся з нами мерщій. Банда входить в село.

Знадвору, вже недалеко розломилось знову кілька пострілів.

Попельначенко круто повернувся до зборів:

— З'їзд закривається. Тут буде призначено ревком. Але пам'ятайте — хто з вас хоч чимнебудь банді . . .

Він не скінчив. Рясна стрілянина знялась зовсім близько. Весело дзенькнула шибка і забряжчало на лутці розбите скло.

Натовп шарахнувся від вікон, і буруном одхлинув до дверей.

— Стій! В бога мать! . .

Дробот вискочив на лаву й підвів угору руку з австрійською шишкуватою бомбою.

— Ні з місця! мать! мать!

Натовп прикипів до місця. Червоноармійці цокнули затворами. Попельначенко ступив крок наперед і спокійно скомандував:

— Комуністи, за мною!

На дворі під самою школою гарячково тріпотіла стрілянина.

XIV

— Я гадаю, ми вже можемо розпочати засідання?

Ханов, як святий на іконі, поклав перед себе долоні на столі і оглянув присутніх.

Макарон на знак згоди хитнув головою і флегматично дивився на каламаря. Гусак нервово крутився на стільці, витягував угору шию, мов йому муляв там комір, і крадькома зиркав на Горобенка. Борисенко поринув у фотелі насуплений і на диво мовчазний.

В »учительській« було занадто неспокійно. Щось вадило педагогам, як звичайно, без пристрасти почати жувати розм'яклі слова, мляво тягнути на налігачі нецікаві й досить таки феєричні розмови про стан освітньої справи на учительських курсах. Кожний із них окремо прекрасно собі уявляв безглуздя й марність говорити тепер на голодний шлунок про якісь там нові освітні пляни, дошукуватись нових метод, коли немає чого їсти, нема підручників, нема зшитків і бракує навіть пер. Кожний із них розцінював свою участь у засіданнях і нарадах, як гру в дурня, одначе, зібравшись до купи, вони удавали, ніби працюють, обмірковують і шукають. Це не виходило в них, бо хотілось дізнатись про пайку, про останні свіжі чутки й мерщій податись на свій город посадити огірки та картоплю. Через це педагоги не затримувались на засіданнях...

Одначе сьогодні засідання не йшло їм у душу.

Ханов підпер пальцями скроні, вивалив понад окуляри очі і знову вдався до колеґ.

— Так, може, вже почнім?

Борисенко прудко, мов підколотий устат і нервовою ходою зміряв »учительську«.

— Я, власне кажучи, хотів спочатку запитати... — Борисенко зупинився і глянув Горобенкові в очі: — Да... так я хотів запитати, чи вважають шановні колеґи за... — Борисенко запнувся, погладив борідку »рішельє« і з притиском сказав: — за нормальне, що лектор української мови, товариш Горобенко, дозволяє собі передавати на стороні все те, що ми тут говоримо?..

Горобенко штучно посміхнувся, але зараз почув, як йому зашарілись щоки і стало душно.

Гусак ехидно процідив серед тиші: — Да-а . . .

— Вікторе Семеновичу, може, ви це відкладете?.. У нас зараз є важливі справи, — спробував був розвіяти інцидент, що грізно навис в »учительській«, збентежений Ханов, але Гусак рішуче заперечив:

— Нет, как же? Так нельзя . . . Это касается нас всех, ми не можем . . .

»Макарон« холодними, слюдистими очима байдуже глянув на Горобенка і мовчки пожував слину.

Горобенко закинув за коліно ногу й намагався витримати Борисенків погляд. Він навіть глухо мугикнув:

— Ну, ну . . . прошу . . .

Це обурило Борисенка. Він одвернувся до педагогів і мелодраматично проспівав томним баритоном:

— Я питаю, чи можемо ми погодитись, щоб за нами іпціонили, щоб ябедничали на нас?!

Гусак заскреготів стільцем:

— Это, проста вазмутительно! . .

Горобенко підвівся й простягнув до Ханова руку:

— Я прошу слова.

Борисенко сів і зневажливо задер голову:

— Вот именно. Пожалуйста, уж аб'ясните нам это, товарищ Горобенко!

Гусак накивував »Макаронові« бровою: — Интересно, право . . .

Ханов знову тривожно засіпався на стільці й не знав, коди подіти очі: — Может бить ми это, товарищи, как-нибудь . . .

Але Горобенко вже одійшов від свого стільця й стиснув його спинку руками.

— Так ось прошу. Я не гадаю тут, розуміється, виправдуватись, я тільки хотів сказати . . .

Гусак стрепенувся й поспішно перебив:

— Мне кажется — это несколько неудбно, што лектор украинского языка гаварит здесь по-украински . . . Ведь ми не понимаем . . .

Ханов підвівся й нетерпляче застукотів пальцями по столі:

— Извините, Николай Иванович, — в нашей республике каждый гражданин может гаварить на своем наречии . . . Кроме таво, ведь ми живьом на Украине . . .

Горобенко здригнувся і щільно стулив губи, Ханов із жахом чекав на його слово. Горобенко переcheкав хвилину, потер долонею щоку і важко, мов уперше потрапив сюди, провів очима по кімнаті.

— Та-а-ак... Це дуже добре, що ми домовились... Тепер усє ясно...

»Учительська« потонула в напруженій тиші. І тоді з небувалою силою вибухнуло в Горобенка й ударило по »учительській«:

— Тут сидить справжня контрреволюція!

Педагоги стрепенулись і застигли. Горобенко рубонув ще раз: —

— Я живу заходів розігнати цю лавочку... Досить!

Ханов скочив із місця і, благаючи, простер до Горобенка руки:

— Віноват! Константін Петрович! Зачем же так? Галубчик, ведь здесь явное недоразумение...

Зблідлий Гусак сквапно задріботів куценькими, кривими ногами до Горобенка:

— Нет товарищ Горобенко... разрешите мне... вы совсем не поняли... я совершенно не хотел...

Горобенко закинув на потилицю чуба, а потім протяжно й урочисто сказав:

— Я скінчив. Мені нема чого більше говорити з вами. Тут є тільки робота для чека...

Горобенко круто повернувся й вийшов з кімнати. »Учительська« завмерла в останній сцені гоголівського »Ревізора«.

Востанне Горобенко штовхнув парадні двері з пружиною своєї колишньої гімназії і вони гулко і непривітно за ним позаду грюкнули.

— Так. Тут кінчено. Тут середини нема і не може бути! Ввечорі напишу відповідний звіт і передам Зіверту для чека...

Горобенко швидко йшов опівденними спорожнілими вулицями, але в грудях ще легко й підганяло мершій від педтехнікуму.

— Так, так... Хороші екземпляри! Нема чого казати! Нарешті домовились. І яке зухвальство! Яка певність, чорт би їх забрав!.. ах, це ж так ясно: Горобенко, хоч і комуніст, але він усе ж таки інтелігент. Ну, де ж ви бачили, щоб інтелігент пішов виказувати! До нього ставились, як до члена своєї корпорації, як до »порядної людини«! Ах, сволочі! »Порядна людина«? — я покажу вам »порядну«! Так, так — сьогодні ж напишу до чека, іменно — до чека!

Попельначенко мав рацію, казавши »треба Горобенка послати розправитись разів зо три з куркульнею, отоді в ньому витруситься інтелігент«.

— Тільки ти, Попинака, помилився — досить і одного разу було...

Досить було і тої командировки на перевибори, щоб мене роззлило від них. Хіба то не символічно було, що Попельначенко тоді врятував мене від банди й очманілих дядьків? А ця ж банда, і ці дядьки, і Батюк — вони »свої«, українці! Вони — »за Україну«. І ці чортові педелі — вони теж по той бік, але то вороги інші, то вороги і

України, і революції . . . Ах, чому Попинака і Кричєєв, і всі вони не можуть збагнути, що національна справа так тісно, так невідлучно зв'язана на Україні з соціальною! . . . Чому вони не хочуть зрозуміти, що це національне українське питання — це цілком реальне, життєве, а не фантазії? . . . А втім — ні, прийде час, і вони зрозуміють. Так мусить бути. Не може ж бути інакше!

Це все йде до кращого. І ота наркомівська характеристика в анкеті, і їхня підозра до мене — це все важило своє на краще. Ти, Горобенку, вже не той. Ні, ні, не той. Рубікон перейдено. І повороту ніякого. Є тільки крайні лінії. Середніх нема. Там чи там. Не тікай від того, що болить тобі, що складне й незрозуміле. Це інтелігентщина. Бери його за коріння й рубай. Спрощуй до аксіоми, до $2 \times 2 = 4$ всі ті «кляті питання». Розстріляй кулеметним сміхом в самому собі всі інтелігентські упередження, що виплекав був колись. Вони тільки заваджають. К чорту цей камінь із ший, що тягне тебе на дно контрреволюції. Так, Горобенку, — контрреволюції! Бо є тепер революція, або контр . . . Без інтелігентської середини. Так вирви ж цей непотріб і кинь на смітник разом з Батюком, Гусаками і Борисенками.

Ці думки з відбіжною силою мчали в голові, п'янили мізок, хмільно туманили перспективу. І раптом у самому центрі їх устало вихлясте, наївне, майже дитяче запитання:

— Це ти, Костику? Невже це ти? . . .

І Кость Горобенко весело, як пришелепуватому, давно знайомому дурникові, відповів тому внутрішньому голосу:

— Так, так, не дивуйся, друже мій, — це я. Власне, не я, а те, що було колись мною. «Костик» умер, чи, правду кажучи, вмирає поволі, і те, що не встигло вмерти, в кожному разі ось умре. А втім, що таке смерть? Я не філософ, але це й без філософії ясно, навіть не думаючи довго: смерть одного є в той же час народженням другого. Отже, смерть не годна перетнути вічного калейдоскопу життя! . . . Ти розумієш щонебудь у цьому, друже мій? Це ж так просто і ясно. Зрозумій же, що «Костика» вже нема, як нема Наді, немає батька і його двох будинків, як нема того всього, що було тоді, але тепер є зате «товариш Горобенко». Член КП(б)У. Збагни ж, яке прекрасне це життя, чорт би його забрав! Яке ж воно прекрасне! . . . І я дякую революції, дякую партії, що вони навчили мене так сильно його любити.

XV

Дружинін грузько сів на стільця перед столом Кричєєва і стукнув по папці пресом.

— Та ніякої марксизми, товаришу Кричєєв, не можуть виправдати звичайнісінької людської глупоти! Що ви мені так розкажете! . .

Кричєєв злегка посміхнувся і покрутив пальцями олівця. Дружинін ображено одвернувся від Кричєєва й удався до Попельначенка:

— Це добре діло! Іду, розумієш, сьогодні вранці повз театр наш, коли стоп: чую — нагорі, по даху стукають. Що таке? Невже, думаю, Радченко добрав способу одремонтувати театр? Глянь, а вони залізо зривають, сукини сини.

— Так ти розумієш, Попинака, щонебудь?

Попельначенко осміхнувся й кашлянув:

— Ні, покищо ні чорта не розумію.

— Так пойми ж, брат, що це воно саме значить і є наше строїтельство. Це його Радченко наворачтає. Він, ідіот, наказав розбирати театр, щоб з його цегли й заліза будки кінематографічні на околицях поставити! От, брат, голова!

Попельначенко підсунувся до Дружиніна й лягнув його по коліну:

— Не волинь, Дружинін. Тут щось не так. Ти мені краще скажи . . .

Дружинін обурився:

— Як це «не так»? Я сам пішов був до Радченка поспитати.

— Ну і що?

— От тобі «і що!» Каже — а як же інакше. Театр у центрі — він завжди буде на послугах буржуазії, треба — в маси. Ленін сказав: кіно — це найкращий спосіб виховання пролетаріату, ну так, значить — дайш цеглу з театру на будки. От, брат, куди загнув!

Кричєєв був здивований і не хотів йняти віри:

— Ну, це вже перебільшено, так не могло бути.

— Факт! Уже віз заліза на Свинарку повезли . . . А я ще питаю його: — Ну, а коли б я товаришу Радченко, або хтонебудь з наших захотів, скажім, піти з дружиною та малечею до театру — так це теж «театр на послугах буржуазії»?

Дружинін сплюнув і захитав головою:

— Не-е, товариші мої любі, так бриться нельзя! . .

Навколо стояли паркомські й посміхались. Ніхто серйозно не вірив, що цей чудернацький план химерної перебудови міг справді спасти Радченкові на думку. Через те вони не могли збагнути, чому це Дружинін так учепився за цей театр. Їм видавалось усе це скорше від анекдоти, аніж від дійсного, і їхні сміхи та жарти потроху з суті самої події переходили на Дружинінову особу, на його запальність і жестикуляцію.

Але Дружинін не міг заспокоїтись. Йому боліло, й він гаряче боронив старий задріпаний будинок міського театру, що захряс над гнилою річкою під вербами, немов тут ходило про руїну його власної, дідівської хати.

— . . . Ленін сказав, що «кіно хороша штука» — правильно; Алеж ти, йолопе, зрозумій, що воно й до чого. Тобі, дурневі, дано владу, так ти ж шануйся, а не фортелі викидай . . .

Горобенко слухав віддалік Дружиніна й мимоволі замилувався з нього. Йому подобалось і щире Дружинінове обурення, і його проста одвертість, і те, що це скеровано проти Радченка (значить, на-решті Радченка розшифрують!).

Дружинін — це маленький, сьогоднішній шкіц майбутнього пролетаріату. Таким колись буде весь пролетаріат. Ось став же Дружинін на оборону далекого й зовсім чужого йому театру. Що він мав від нього? — Колишні «малоросійські» вистави, просвітянські концерти й «Баядерку». Одначе, Дружинін хоче театру, він намагається його врятувати від Радченкових експериментів. Значить і мистецтво, мистецтво абстрактне щодо завтрішнього і гниле сьогодні, йому зовсім не чуже. Ех, ти, милий, хороший Дружинін! . .

Кричев, нарешті, поклав розмові край:

— Я це розслідую, товаришу Дружинін. Товаришу Біринберг, викличте завтра Радченка на четверту годину. А тепер . . . — Кричев зручніше вмоствився на своєму кріслі: — розпочнім нараду. Маємо сьогодні доповідь завідувача філії Держвидаву. Товаришу Мілютін, — ваше слово.

Партійці неохоче одійшли від Дружиніна й розповзлись по кімнаті.

Кругленький Мілютін монотонно і зануджено тягнув безконечні цифри одержаних із центру книжок та газет і знову витягував нові цифрові бинди розповсюдження літератури на периферії. Зда-

ється, кожний із присутніх думав про щось своє і Мілютіна ніхто не слухав. Тільки Попельначенко, обіпершись ліктями об коліна, з-під лоба дивився на Мілютінові сіренькі розплескані оченята, та Кричєєв часами записував у бльокнот нотатки.

Коли Мілютін нарешті скінчив, Попельначенко перший попросив слово для запитання:

— Я хотів би знати, для чого філія Держвидаву розповсюджує портрети Драгоманова і де вона їх узяла?

Мілютін винувато забігав оченятами:

— Це, власне, не філія . . . Товариш Горобенко приніс нам із ко-лишньої »Просвіти«, здається, чи що, а ми . . .

Попельначенко саркастично скривив уста й посміхнувся. При-сутні здивовано перевели на Горобенка стомлені погляди. Горобен-ко знову почув, як тривожно закалатало серце й рум'яняться зду-ру щоки. Він простягнув до Кричєєва руку:

— Прошу слова . . . Так, це я передав до Держвидаву портрети Драгоманова. Драгоманов, як вам відомо, давній український рево-люціонер. Я не бачу в цьому нічого злочинного . . .

Горобенко хотів на відповідь Попельначенкові так само іронічно посміхнутись, але посмішка вийшла занадто убога. Попереду, коло Кричєєва басом запитав когось повітпродкомісар Дробот:

— А хто це Драгоманов? Я щось не пригадую . . .

Попельначенко підвівся й знову недобре посміхнувся. Потім ли-це його стало серйозне, і жовта безкровна шкіра напнула на ви-лицях, аж вилискувала.

— Товариші! Я заявляю — Драгоманов це відомий український націоналіст. Ці портрети треба вилучити з читалень та шкіл. А Го-робенка добре взяти за хобота . . .

Нарада мовчки, мов на засудженого, дивилась на Горобенка. Го-робенко поспішно підійшов до Кричєєва.

— Я протестую проти такого перекручування. Кінець-кінцем, про це можна спитати в центрі, коли товариш Попельначенко сам не знає . . .

Попельначенко знову твердо сказав:

— Я пропоную ці портрети вилучити.

Кричєєв зупинив його.

— Попельначенко ти не гарячись. Ми зараз не будемо це роз-в'язувати. Я сам ще поміркую. Товариші, які ще є запитання до доповіді?

* * *

Горобенко не пішов сьогодні до ком'їдальні обідати, а просто по-дався заулками додому й зашпився в ліжку.

І знову краяло в середині, і маленька кімната самотно притули-лась десь аж на споді життя.

Горобенко уткнувся лицем у подушку й накинув на голову піджака. Він заплющив щільно очі, стис між зібганими колінами гарячі долоні, але то дарма: перед очима все ж стоїть скривлений Попинака, і в ушах дзвонить — «це відомий український націоналіст» . . .

Той спокій, що надійшов був після відрядження на село й сцени з педагогами — пропав. Його розтощено вцент і не вернути його більше.

Значить, ніщо не змінилось у їхніх поглядах на мене. Вони так само не довіряють, для них я — такий же націоналіст, як і увялюваний Драгоманов.

І знову глибоко свердлило серце і не можна було лежати, не рухаючись на одному місці. Горобенко перевернувся на другий бік і розпачливо подумав:

— Ну, добре, коли вони вважають, що я український націоналіст, то чому ж вони не викинуть мене з партії? Це ж так логічно було б . . .

Горобенко одкинув з голови піджака, і на тьмяній бруднуватій стіні встало запитання:

— А що б ти робив поза партією? . .

Дурний! Про що ти питаєш? Кораблі вже давно спалено, і поза партією тобі немає чого робити. Розумієш — немає чого робити. Для тебе там, поза нею, — пустеля.

То байдуже, як вони думають про тебе. Важно те, як ти сам думаєш. Чи ти вже знаєш себе? Ти ж, Горобенку, вже не той, що був. Ні, ні — зовсім не той. Ти знаєш вагу речам. Але хто ж ти такий? Скажи, поміркуй добре спочатку, — чи витравив ти в собі геть усе те, що не тичиться комунізму, що маталається в тобі від минулого? Ну, на чорта тобі було Драгоманова, хай навіть українського революціонера, але все ж таки українського. І що важить українство Драгоманова у всесвітніх пожежах людства, у тому великому вогні, що очистить світ для нового життя! Ну, що, Горобенку? Скажи! . .

Ага, Горобенку, ти тепер пригадуєш? Отож — воно й є!

Центральна Рада. Учителі, солдати-«козаки», якісь ще партійні інтелігенти . . . І раптом одного дня приїхав до білих мурів Педагогічного музею якийсь архиєрей, що зголосився українцем. Він сказав ламаною мовою кілька слів і поблагословив. І що ж? Наївні хохлики раділи до безтями. — «У нас теж є архиєрей! Ми справжня нація, а не самі селяни та вчителі!» . . .

Отак і ти, Горобенку, — тільки що з іншого бігуна:

— У нас, українців, теж були революціонери! Ось вам Драгоманов. Хіба це в корені, в суті, не ембріон націоналізму? Тобі ж усе

таки хочеться підкреслити, що Драгоманов — українець? Ну, при- знайся ж — хочеться? Так. А хіба для комуніста не однаково, якої національності Драгоманов, Желябов, Халтурин? Для справжнього комуніста — однаково, Костику. І Попельначенко трижиди правий, от й сьогодні спіймав тебе. Хай він помилився в оцінці Драгоманова, хай умисно перекрутив, але, кінець-кінцем, Драгоманов був революціонер, може навіть космополіт (ти ж і Драгоманова, Костику, — не тобі кажучи — добре не знаєш!), а ти, Горобенку, хоч не хоч, а на чверть, може на одну восьму, на десяту, на соту, але все ж таки ти — український націоналіст. Ти ще не вирвав це. Ти, крім того, ще й інтелігентик. Ось воно що. Ось що кілочком сидить у тобі і заваджає. Вони щодо тебе цілком праві.

Горобенко засунув під голову руку й спробував заперечити:

— Алеж ні! Хіба ж вони не пишаться з того, що Ленін — росіянин, що Москва стала серцем світової революції? Хіба в них цього немає?

І знову на давно небіленій похмурій стіні стало запитання:

— Хто це вони? Адже Попельначенко з походження українець, Несторенко теж, Гарасименко теж, Дробот — сам не знає, хто він . .

Двері тихенько одчинила Параска Федотовна, глипнула по кімнаті швиденьким оком і, переконавшись, що крім Горобенка, тут більше нікого немає, плавно ввійшла.

— Я до вас. Не зволіте пиріжечків свіженьких покуштувати? Пожалуйста. Сама тільки што спекла . . .

Параска Федотовна поставила на стіл тарілку з пиріжками й сіла на краєчку стільця.

— . . . Ну й пече сьогодні ж! На грозу йде. Запримітьте: це по- всіда так — раз удень парить, значить вечерком гроза буде . . .

Горобенко сів на ліжку, спустив долу ноги й насупив брови.

— Що кажете? . . . Пиріжки? . . . Ага — пиріжки, добре.

Параска Федотовна піднесла до нього тарілку.

— Требуйте, пожалуйста.

Горобенко мляво взяв пиріжка, одкусив теплий шматочок його з м'ясом і нараз почув, як він страшенно зголоднів. Він пожадли- во, не помічаючи, спорожнив усю тарілку. Параска Федотовна при- язно посміхалась йому.

— Ну, як — смачні?

І Кость, відповідаючи усмішкою, по-дитячому відповів:

— Смачні. Дуже смачні . . .

Він устав з ліжка, випростався на весь зріст і мимоволі побачив за блюзкою Параски Федотовни її трохи звислі, але дебели ще гру- ди. Параска Федотовна склала на колінах руки й весело, задир- куватого лоскотала Горобенка безсоромним, плотським поглядом.

Горобенко пройшовся по кімнаті, але вже не міг не повернутись назад, туди, де сиділа повновида, опасиста жінка з дебелими, м'якими грудьми. Він поволі повернувся і тоді ще виразніше почув, як ця квчугура тряського м'яса, від якого пахтить кухонним жаром і цибулею, нестримано вабить його. Параска Федотовна злегка підморгнула лівим оком і томно проказала:

— Скушно вам, наведено, одному? . . . І як це ви так, що один? . . .

Горобенко заклав у кишні руки і розмашисто підійшов до Параски Федотовни. Його голос захрип і трохи тремтів:

— Скучно, скучно, Параско Федотовно! — Він мимоволі поклав долоню на її широке плече, і Параска Федотовна ніжно притулила до його живота розпатлану голову.

Горобенко дико дивився на її голе плече й несвідомо шепотів:

— Скучно, скучно, чорт би його забрав! . . .

Параска Федотовна погладила рукою його стегно й пристрасно хіхікнула:

— Ух, ти віхрастий мой! Комуністик махонький . . .

* * *

Як це сталось — Горобенко не розумів. На його ліжку лежала простоволоса, розпарена Параска Федотовна й солодко потягувалась.

— У-ух, віхрастий какой! . . . Бабу замучив . . .

Горобенко з огидою дивився на її товщелезні заголені коліна й не міг одірватись. Той бурун пристраси одлетів зливою, і тепер було слизько і брудно.

— Чого ж вона не йде? — роздратовано подумав Горобенко.

А Параска Федотовна, не поспішаючись, обтерлась подолком замусолоної спідниці і поволі стала.

— Ну, тепер треба підсвинка піти нагодувати . . . Ху-ху, заморилась я . . .

Параска Федотовна закрутила собі з волосся карлючку на потилиці й підпливла до Горобенка. Вона зупинилась на хвилину перед ним, схилила на бік голову, милуючись, і раптом обійняла його й гулко плюснула губами по щоці.

— Комуністик мой хорошенький! . . .

Це було так несподівано, що Горобенко навіть оступився назад, до стінки. Він дивився поширеними, зляканими очима в те місце,

де стояла допіру Параска Федотовна, а крізь двері, з коритара лунко долинали тьопання її капців.

Коло стіни розкинулась зібгана розтерзана постіль.

І знову якийсь пестливий, ласкавий голос промовив Горобенкові всередині. Не докірливо, а журно:

— Це ти, Костику?.. — І коло вікна живе погруддя Надине, і на щоці дві великі прозорі сльози. Тільки дві. Їх більше ніколи не було. Це вперше і востаннє Кость побачив їх на Надиному лиці, коли з теплого, вечірнього присмерку Надиної кімнати він поспішав на двір, на мороз, у поле, в невідомі сумні мандри. Того вечора уходили з міста директорські зағони, того вечора він востаннє в житті бачив живу Надю. Востаннє...

Дві сльози. Дві чисті, прозорі сльози...

І раптом бридким, вульгарним дисонансом увірвався в пам'ять допірішній соромітський смішок Параски Федотовни і її пристрасне, протхнуте кухнею »Комуністик мой віхрастий!«...

Горобенко стиснув рукою щелепи, наче там заболів зненацька зуб, і безвладно поточився в куток.

І останнім докором глибоко лягло на груди і не розтануло одразу:

— Леле! Найкращі теорії так просто і так легко можуть уживатися з найбруднішою практикою...

Як це, все ж таки гидко в житті!..

XVI

Що він бачив перед цим — Кость забув. Те все поринуло раптом у непам'ять, як нудна частина нецікавого беззмістовного фільму. Натомість із темряви вплив коротенький, але напрочуд виразний, різючий фрагмент.

Перше, що зафіксувалось, це — ритмічні цоки військових чобіт по бруку.

Р-аз! Раз! . . Раз-два, раз-два . . .

То ступала якась військова частина. Може рота, може батальйон або й цілий полк. Тільки це не червоноармійці. Ні. Вони так не можуть. В цих кроках видати кожному бездоганно приладнану гаечку до віками плеканого механізму.

Тут ніщо не зірветься, тільки —

Цок! Цок! Раз-два, раз-два.

Певно, на закаблуках цих чобіт прибито залізні підківки і самі чоботи трошки заважкі — через те воно й виходить так.

Але для чого ж вони є в безкозирках? Це незрозуміло. Безкозирки давно вже одійшли в минуле, а проте — де я бачив цю картину?

Грубо поголені голови, молодцювато вивалені очі і застигли, кам'яні лікті рук, що підтримують рушниці на плечах.

— Ах, — що я? Ну, які ж це червоноармійці!?

Кость придивляється і з жахом бачить на безкозирках білі кокарди і передній ланцюжок червоних погонів.

— Смірно-о! Равненіє направа . . . Гаспада афіцери . . .

Кость вдивляється і бачить, що цоки по бруку — то тільки згусток, а насправді — просто на нього суне бучно вбрана, святкова юрба. Хто там? Ні, не розбереш. Біла сукня з букетом білих троянд. Навіщо така чудна гармонія — біла сукня і великі білі троянди? І взагалі — навіщо троянди? . . . Попівські золоті ризи, срібна

португея в пристава. Хто це такий пристав? Ага — Слатін! Той самий Слатін, відомий ще з гімназії. А ось золоті гудзики на синьому мундурі й червоні стрічки орденів. Це, здається, Ханов? Щось там кричить колишня тітка, що була за вихристом — купцем? Для чого вона тут?

— Спасі, Го-о-споді, лю-уді твоя-а-а і благослові достоя-я-аніє твое-є побе-еди благоверному...

Кадильний спів з колишніх молебнів затоплює вулицю, пішоходи, доми, натовп. Людей уже немає. Вони злились у несамовитий рев, серед якого ледве можна відрізнити ухові неприємний, по-репаний козлетон соборного регента Супруненка:

— ... на сопротівня да-аруя-я-а-а...

Той проклятий, знайомий до зануди спів суне ближче й ближче. Кость уступається назад і бачить, що між ним і натовпом зовсім порожнє віддалення. Воно кожної миті меншає.

Де це? Денікінці вступають до Києва, чи що?.. Тоді — відкіля його колишня тітка, що за вихристом, і пристав Слатін? І чому такі низенькі будинки і що це за старий дерев'яний міст під вербами?.. Ах, ні. Це — не Київ, це — його повітове місто і ось праворуч унизу гнила річка, куди він викинув фізикового мікроскопа.

Кость задкує назад, він ступив уже, не обертаючись, на споронхявілі дошки на мосту, а віддаль між ним і натовпом усе меншає, катастрофічно меншає. — Зірватись би й бігти. Бігти, не оглядаючись. Навмання. Світ-заочі. Аби тільки не чути молитовного реву й не бачити натовпу. Але бігти не сила. Навіть обернутись не можна. Натовп вчепірів у нього тисячоокий погляд і приковує до себе, паралізує Костя. Кость уже на кінці мосту, а попереду до мосту присунув натовп. Вони зненацька обидва стали.

Нараз по натовпу пробігає якась похаплива хвиля, видати непевний різкий рух, а відтак — через міст, понад верби до церковної бані — Бей жидов і комісаров! Жидов!..

Невже це крикнув Гусак?! Невже вони так низько могли... і коло Слатіна іде з налигачем у руці зігнутий, флегматичний »Макарон«...

Кость стрепенувся. Він увесь напружився і — так: зараз він не задкуватиме, а піде просто проти натовпу! Він підійде під самий його потворний писок і, як зловлений, запеклий конокрад на сільському самосуді, плюне натовпові межі очі:

— Н-на! Бий!..

Кость уже заносить наперед ногу, щоб твердо ступити перший крок, але несподівано між собою і натовпом бачить: праворуч на мостових поренчатах спокійнісінько сидить собі єврейський хлопчик і безтурботно теліпає ніжками. В руці йому стирчить маленький червоний прапорець, і хлопчик весело махає ним кудись угору до гав, чи зеленого верхів'ття дерев, чи сонця.

— Дурне жиденя! — мимоволі зривається з Костевих уст. Цей хлопчик зовсім не помічає натовпу і радісно посміхається. Кость хоче крикнути йому — »Тікай!« Але Костеві стулило щелепи, і він не може вимовити слова.

Це нещасне хлоп'я загине. Його розчавить озвірілий натовп, або воно сторчка перекинеться через поренчата в річку. Його залишити ніяк не можна. Він і його манісінький прапорець — це все, що залишилося від »того«, це він останній залишився напризволяще між Костем і натовпом.

— Врятувати! Врятувати його!

Кость напружує всі сили й зривається до хлопчика і ту ж мить з протилежного краю по мосту різко задріботіли копита . . . вороні коні . . . безкозирка . . . короткий поблиск шаблі . . .

* * *

Кость розплющив очі, підвівся і здивовано оглянув свою кімнату. З ліжка звисала зім'ята подушка, і лежала на підлозі ковдра.

На стіні легко одбилися передранкові обриси дерев.

Кость сів на ліжку і все ще не міг очутитись.

— Який виразний занадто і дивний сон! . .

У вікні сірів блідий світанок.

XVII

— Ти, Горобенку, почекай хвилину — я зараз.

Миша Чернишов одсунув набік свого портфеля, стоси »діл« і поринув у протоколи. Він стиснув на скронях долоні, і від того його біляве волосся најжачилось угорі і сам Миша Чернишов скидався на безпорадного бідолаху учня, що не впорається з задачею. Це все трикляті юрвідділські справи. Вони незримими саботажними руками снують без угаву складне мереживо юридичних дефініцій, і з них годі вибитись. Миша Чернишов пробував був їх рвати, але нічого не вийшло. Тут дуже багато плутаного, але його ще більше заплутує адвокат Терлецький. Миша Чернишов іноді думає: чому це так, що коло нього конче мусить стирчати адвокат Терлецький і бузить? На чорта Терлецький з його римським правом і старими законами? У Терлецького поросячі губи і біляве, безброве лице. Іноді Миша Чернишов гляне на Терлецького, і тоді йому нараз спаде: ану, коли б узяти якунебудь цю свинячу морду з гладкою шиєю на якій брижами збігається сало, вставити червону крашанку в рота і під хрінном — на вітрину в ковбасню! . .

Тоді Миша Чернишов прощає Терлецькому його дрібнобуржуазне походження, нудні цифри артикулів із безконечними протоколами і весело дивиться йому в рота. Терлецький оповідає, не моргнувши оком, анекдоти й пригоди з судейської практики, а Миша Чернишов слухає його дотепи й думає:

— Сволоч, конечно, а все таки — человек . . .

Проте Чернишов прекрасно розуміє: Терлецький — страшенний зух, він, безперечно, дурить у чомусь невидимому його разом з усім юрвідділом і, правду кажучи, — Терлецького давно б уже слід »розміняти«.

Але в цьому й трагедія: Терлецький — саботажник, контрреволюціонер, може бути, що він і хабарі від куркулів бере, але без нього не обійтись. І коли Миші Чернишову видається якась »справа« досить простою, що можна, не задумуючись, — субчика з

жабри і на вітер, Терлецький спокійно і безапеляційно наводить артикули всяких кодексів, покликається на постанови ВУЦВК'у розпорядження Наркомюсту, і Миша Чернишов, кінець-кінцем, мусить поступатись перед його неосяжним чорнокнижжям.

Через Терлецького, хоч-не-хоч, доводиться зайвий раз переглянути кодекси, поринати в інструкції, постанови і, не помічаючи, самому опускатись у канцелярські куширі. Це зовсім непотрібний клопіт, і бере злість, що фактично Терлецький, не диктуючи, диктує і самою тільки своєю присутністю спонукає його, Чернишова, завюрвідділу, до огидної тяганини й паперів.

— Я зараз... тут тільки трохи ще... — Поспішно сказав знову до Горобенка Чернишов і застукотів нетерпляче коліннями, силкуючись влізти в саму суть протокола.

Рипнули двері, і з-за них до половини висунулась крихкотіла кур'єрова постать, а в коритарному приміркові далі — безброве чоло Терлецького і чийсь іще запитливі, несміливі очі.

Кур'єрів дискант тоненько задріботів у кабінеті:

— Тут товариш Терлецький проситься увійти. Можна?.. Потім іще з Купріянівки...

Миша Чернишов, не одриваючись від протокола, на цей раз сердито крикнув:

— Гоніте їх всіх в шею!..

Кур'єр, не поспішаючись, зачинив щільно двері, а Чернишов ображено пробурмотів:

— Ніколи не дадуть гади прочитати до кінця!..

Чернишов хотів закінчити протокола, але його перебили, і розірвані думки не збігались уже в одне, плутались на дрібничках. Чернишов одкинув протокола й махнув рукою:

— А чорт з ними! Увечорі сяду!

Він підвівся з-за стола й підійшов до бюрка. Двічі крутнув ключа коло шухлядки з написом »секретні справи« і, як дитина до матеріної груді, прилип до шийки зеленуватої пляшки. Весело забулькотіли спрагли ковтки, і Миша Чернишов задоволено крякнув.

— Слухай, Чернишов, — навіщо це? — докірливо й тихо сказав Горобенко.

— Не можу, брат, інакше. Замотають гади.

— Ти ж підриваєш свій авторитет...

— Ну, брось! Тоже професор найшовся лекції читати!.. — окрисився Чернишов, замикаючи бюрко.

— Вони ж ус'єдно (Горобенко показав очима на двері) рано чи пізно дізнаються про це...

— Що?! — Миша Чернишов різко обернувся до Горобенка: — я їм, гадам, покажу »дізнаватися!« У мене, положім, того!..

Чернишов зробив помахами руки якусь складну петлю і знову опустився в крісло.

— Ну їх к чорту! — І Чернишов одразу ж забув про них.

— Тут, Горобенко, от що є. Я чув — ти там художню майстерню організував?

— Є така.

— У мене, поміваєш, браток є. Малює сукин син так, що аж, аж! Я хотів його — до тебе, хай підучиться. Як там твоя майстерня?

— Це можна. Майстерня? .. Слабувато ще. Коштів бракує.

Миша Чернишов серйозно й зацікавлено поспитав:

— Учитель є?

— Керівник є. Художник якийсь задріпаний. З натурою тільки кепсько. Нема.

Миша Чернишов задумався. Він насупився трохи, прищулив очі і раптом знову пояснів:

— Знаєш, Горобенко, я придумав... Я тобі допоможу. У мене, брат, в допрі — із чека на принудительних — паряться дві офіцерші. Ні до чого вони нездатні (аристократки) — от їх би до тебе за натурниць! ..

Миша Чернишов зайнявся рум'янцем і радів із своєї вигадки. Його очі світилися ласкавими наївними вогниками. Але Горобенко похмурився. Він, ніби не збагнувши, перепитав:

— ... За натурниць?

Чернишов захоплено подався наперед до Горобенка:

— Ну да! Це, поміваєш, краса! Одна — Шигорина, жінка ротмістра... а друга... та куди там! Таких натурниць зроду ще не малювали!

Горобенко понуро слухав. Піднесені Мишині слова кажанами кружляли в Горобенковій голові і не могли спинитись.

— Дві офіцерші за натурниць... Шигорина жінка ротмістра... »паряться« в допрі... Голі жіночі груди... Майстерня...

Горобенко пересунувся на стільці і, запинаючись, спитав:

— Алеж, може, їм це... того... важко буде? ..

Миша Чернишов здивувався, а відтак замахав долонею:

— Що значить »важко«? Навпаки. Так крім того ж, вони »на принудительних«, — які ж можуть бути розмови! .. Але, знаєш, Шигорина ще не так, а ось Канонова — так прямо... (Чернишов

зупинився, щоб підшукати порівняння) . . . ну чисто тобі з картини зійшла! Таких, брат, баб я сам зроду-віку не бачив . . .

Очі Горобенкові стали великими і перелякано дивились на Чернишова. В голові кублились думки, але оформити їх Горобенко не міг.

. . . Взяти двох жінок і, не питаючись їх згоди, тільки через те, що вони полонянки, примусити голими позувати перед його робітничо-червоноармійською аудиторією . . . Це занадто жорстоко. Це просто навіть дико!

Ех, ти Миша Чернишов! Наївне, симпатичне хлоп'я, що, бавлячись, ріже хворому котові тупим ножем хвоста! . . .

І раптом Костеві подумалось:

А що, коли б Надю-Чернишов отак — за натурницю?

За плечима по спині блискавкою шмигнув холод, але Горобенко стрепенувся, рвучко встав і твердо промовив:

— Добре. Пришли цих офіцерш. Вони здадуться . . . Ну, ходім. Ми, здається, вже спізнались на збори.

Горобенко круто повернувся до дверей, а Миша Чернишов поспішно набивав паперами свій портфель.

XVIII

Було накурено й душно. Махорочний дим синім серпанком оповив велику залю, і від нього тоскно болить голова. Щось зіпсувалось у проводах, і електрики нема. Горять свічі. Горять урочисто, таємниче і ніби пересторожливо. Крізь одчинені вікна з правого боку пробивається несміливо місячне проміння і губиться в кімнаті. Свічі освітлюють кілька облич, викарбовують на них глибокі зморшки, утримують вирази і тому, наче надолужуючи це, темнішими обрисовуються потилиці й випливають із темряви волохаті силуети багатьох людей. Свічі тихо мигтять, і їхнє мигтіння так само тихо позначається на обличчях. І обличчя світлішають і темнішають. Хтось говорить. Так — говорить голова політбюра (власне, і так краще: не було плутанини — повітової чека) Зіверт. Але тиша від свіч така велика, така тріумфальна, що — здається — Зіверт зовсім не говорить. Відбувається якась велика, масова пантоміна. І різкі риси освітлених свічками облич сповнені вщерть звуками і відкриті, рухливі уста — тишею. Через те загальні збори парторганізації видаються змовницькими, і слова Зівертові, що як далекий відгомін, вибухають десь попід стелю, під вікнами, лунають покликом, — лунають майже пророче.

... — Будуть жертви, будуть тяжкі втрати. Ми мусимо до цього приготуватись. Банди стали занадто зухвалі. Вони загрожують тепер навіть місту. Не далі, як позавчора, вони розтерзали продробітників — комуніста Кірпічнікова і комсомольця Фейгина. Ми мусили в Журавному розстріляти половину заручників, але треба буде ще й ще. Міндальничати нема чого, товариші. Розпеченим залізом витравити бандитизм!..

Худе, з випнутими скивицями й запалими щоками, Зівертове лице губилось, зникло під його великими, блискучими очима. Очі ковтали лице. Блідість цього лиця була ніби тільки для того, щоб обрамити легкою журою те зречення від усього стороннього і твер-

ду непохитність, що горіли огнями в його очах. Зівєртової постаті за чужими потилицями Горобенкові не видно було, — тільки туб у френчі і помах рук злились у нестриманий вольовий рух, у якусь, справді, крицеву динаміку.

Збори тривали вже четверту годину, але стоми не почувалось. Яка стома? Де вона? Зникли склоки, зникли дріб'язкові рахунки, що шаруділи в буднях організації, їх наче ніколи й небуло. А натомість росло щось одностайне, щось велике і незвичайне. Може героїчне? Може просто неминуче? Залізноминуче? Це не важно. Головне те, що воно росте, чути фізично, як воно сповнює тебе всього, наливає мозок, наливає жили, пружинить м'язи. І не відрізнити, де це воно кінчається в тебе, де в твого сусіда, в Кричєєва, Дружиніна, Попельначенка. Воно спільне, і кожний у ньому мала, але конче потрібна частка. І це зрозуміло: насуваються чорними валами грозові хмари. Ще тільки чути віддалений гуркіт грому, але тиша довкола густішає, і ось-ось її розітне вогнева стріла. Хто зна, що діється зараз, у цю хвилину, там, де серед золотих нив і зелених гаїв згрудились табунцями села? Чи ще живий Гарасименко і ще багато їх, наших, розкиданих поза містом, наших, розпорошених у хаосі безладдя, повстання і руїни? Де ви, що з вами, наші, далекі сільські товариші? . .

І ставала ще густішою тиша в кімнаті, і таємничіше мигтіли свічки. А Зівєртів голос — не деклямаційно і навіть без патосу, а діловито, обмірковано й обчислено — далі:

. . . — Але, насамперед, треба вирвати в бандитизму жало, вирвати йому язика. Треба помацати добре цих усяких просвітян, цих колишніх членів українського національного союзу. . . Треба, нарешті, витягнути на денне світло цих фабрикантів лісової ідеології! . .

По цих словах знову щось мимоволі тьохнуло Горобенкові і забилось у грудях, але він зараз же розчавив його в собі. Він навіть трохи посунувся наперед і знову пожадливо слухав Зівєрта. І гартовані Зівєртові слова вабили його, примушували слухати. Він схоплював його слова живими, поки вони ще не встигли закореніти в його пам'яті трафаретом, як усякі слова з безлічі усяких промов, але настирливо хотілося Горобенкові збагнути: хто він? Ні, — не те, що чи він латиш, чи поляк, чи єврей (це таки, справді, якась інша раса!). Ні, зовсім не те. А ось що. Відкіля це? Відкіля ця динамічна постать, палючий полумінь очей і гартовані, блискучі, як лезо кинджала, слова? З катакомб? З римської таверни, де сходяться на нараду гладіятори, чи з трибуналу інквізиції, чи з огнищ таборитів, або, може, з підпілля »Народної волі«? . .

І зовсім не те. Які можуть бути порівняння! Реально і просто: Зіверт — це згущене втілення всієї цієї кімнати, взагалі — тисяч кімнат з електрикою або з свічками, з каганцями або без них, тих кімнат, що раптом молодими бруньками взяли на засохлому дереві старого життя. Це той нерв, що найбільше реагує, коли збурено інстинкт партійної самоохорони.

Горобенко напружено вдивлявся в рухливі, гострі великі очі, а думки снували йому далі образ Зіверта.

... Зіверт — з тих небагатьох, що вже цілком перейшли межу вчорашнього. І ти, і Чернишов, і Дробот — всі ви ще тільки чвалаете своїми стежками, а він уже далеко по той бік. Через те в Зіверта (без пози, а цілком натурально) сидить і поет, і рахівник, ніжна ліра (так, так — від кого це я чув? — Зіверт прекрасно грає на скрипці, він просто віртуоз) і скривавлений меч. І це, з кінцем, зрозуміло, чому в Зіверта сплелися в одне неподільне темперамент дикуна і вища математика.

Це люди, що наперекір усьому дотеперішньому усталили звичку доводити діло до кінця. Вони мусять довести його або вмерти. Власне, не вмерти. В тому то й річ, що вони ніколи не вмруть. Щоб там не сталося, а вони житимуть у людській уяві, в легенді, як сміливі, залізні конквістадори, що насмілились першими ступити на невідомі береги соціальної правди.

По їх слідах, облитих своєю і чужою кров'ю, виростуть хризантеми поем, романів, казки.

В спогадах дальніх поколінь ці маленькі Зіверти встануть у одим шерг з Маратами, Робесп'єрами, Домбровськими, Деляклюзами, Гонтою і Залізняком. Ось у чому сила і краса Зіверта, а з ним і всієї колотнечі, всіх цих тривожних, мобілізованих до останньої хвилини, сьоднішніх днів! . .

Зіверт підніс до рота маленькою рукою шклянку води й енергійно ковтнув кілька разів. Потім лице напружилось, усі зморшки потягнулись до очей, наче намірились і ось зараз рвучко стрибнуть уперед.

... — Треба розчавити бандита, інакше бандит розчавить нас! Мусимо негайно ж послати на села наших найкращих товаришів. Треба напружити весь партійний організм і тримати на суворому обліку кожного його члена.

Різкі Зівертів жести пахтіли зарядом величезної енергії і настирливої упертості. Було якось чудно дивитись на його маленьку, непоказну фігурку, і ставало просто незрозумілим, як могла вміщатись у ній така міцна кована воля і невичерпана енергія. І здавалось, що ця фігура зовсім тут випадкова, вона ніби приштаче-

рез якийсь непорозуміння до Зівертових очей, і було досадно на це миршаве тіло, що не могло увібрати в себе всієї Зівертової потуги, — і на великий не про зріст френч, що теліпався, мов опудало на великому вітрі. . .

Коло стола блиснули мініатюрними автоліхтариками шкельця від пенсне, і Кричєєв помалу встав.

Горобенко зупинив дихання й увесь полинув у слух. Кожне призвище гулко падало краплею і зникало.

. . . Завадський, Хоменко, Чернишов, Кіцис, Дружинін. . .

— Чернишов, Дружинін, добре — а де ж я? . .

Краплі падали далі. Розмірено, чітко, лунко:

. . . Фролов, Потрясов, Худолій. . .

І знову повторились Горобенкові Зівертові слова — «мусимо послати наших найкращих товаришів».

Горобенко перепитав себе:

— Найкращих? Ну так — Дружинін, Хоменко, хто ще там?

Знову блиснули шкельця Кричєєва:

— Всі названі товариші мають завтра ж прийти до паркому по мандати і зброю. Збори закінчено. . .

Горобенко все ще не міг збагнути, що і список уже закінчено. Навколо застрибало полум'я свічок.

І тільки коли вся кімната до самої стелі, аж через відкриті вікна на вулицю, заповнилась »Інтернаціоналом« і в цьому співі багатьох людей дихнула на всі груди уперта воля боротись і перемогти, тоді Горобенко зрозумів, що список мобілізованих вичерпано і в тому списку Костя Горобенка нема. . .

Не хотілось іти додому. Повний, виточений покрях місяць спокійно котився вгорі над майданом, до своєї одвічної безцільної мети, і від цієї безцільності й вічності ставало на душі легше і спокійніше.

В сріблясто-зеленому потоці, що мертво, безугаву лився навкис згори, потонував майдан, повітові дома, липи, і місто видавалось трошки фантастичним, зажуреним і кращим. Кость проминув гіллясті липи, що оточили соборний цвинтар, і навмання пішов Старо-Київською вулицею.

Була пізна година. Вулиця розляглась перед очима порожня, мертва, і тільки десь у далині, де місячне проміння сплело з дерев вибагливе феєричне склепіння, глухо і ледаче гавкав чийсь собака.

Воєнне становище, і обивателі, — хто з острахом, хто безм'ятежно — давно вже сплять. І це дуже добре. Кость не заважатиме їм, і вони не заважатимуть Костеві.

— Спіть собі мирним солодким сном, обивателі! Вам, певно, і не сниться, яка то по суті хороша річ — спокійний, безтурботний сон!.. Але Кость Горобенко цієї ночі не засне. І не треба спати. Хай куняють доми і гавкає з нудьги собака. Кость хоче спокою. Місяць ллятиме й далі срібну, нечутну зливу, а знайома, мовчазна, порожня вулиця розкаже Костеві багато, багато. Кость радо слухатиме її простеньке, провінціяльне оповідання. Це — збоку глянути — смішно мабуть, але, кінець-кінцем, кожній людині вільно насамоті робити собі те, що дає їй втіху і радість.

Кость тихо йшов замислений краєм пішоходу, а за ним силкувався вибитись з-за дерев місяць, щоб котитись собі далі в невідомі небесні вири — без командировки, без клопоту і без думок.

XIX

Чого він прийшов сьогодні до малярської студії — Кость Горобенко і сам не знав. Розуміється ж не того, що сьогодні вперше студія матиме живу «натуру» і ця натура — голі білогвардійки. Яке Костеві до них діло? Хіба не однаково, як використовують цей білий труд? Чи ці жінки миють по установах підлоги, чи чистять картоплю, чи позуватимуть? Далєбі, Костя це зовсім не обходить. Та до того ж це справа юрвідділу, політбюра чи ще кого там. Костеві — однаково, він просто прийшов перевірити працю студії.

Адже ж після її відкриття, після мітингу на відкритті, він ще ні разу не був тут.

Студійці вже посходились. Це, переважно, червоноармійці місцевої карроти, кілька молодих комсомольських облич, і два літні робітники. Вони розсілись на незручних, низеньких шкільних партах, що їх привезли сюди з якоїсь школи, і почали стругати олівці, витягати гумки. Молодцюватий кирпатенький комендант студії Колька Носов, мов школярам, роздавав студійцям папір, і студія вже налагодилась працювати.

Важкуватий у рухах, давно не голений, брезклий на виду, керівник студії Фіцхелауров зважив за потрібне попередити свою аудиторію.

— Сьогодні, таваріщі, ми будем рісовать двух женцин. Я попрошу вас работать спокойно. . . (він хотів сказати: «без всяких там шуток і насмешек», але подивився вбік на Горобенка і, подумавши, виправився) также буду просить не мешать таваріщам женцінам нам пазіровать. І так пріготовтесь. . . Таваріщ Носов, прігласіте. . . — звернувся він до коменданта.

Це попередження і якийсь відтинок урочистости в словах Фіцхелаурова не подобались Горобенкові. — Робив би вже просто, одразу!

Фіцхелауров пройшовся важкою слоноюю ногою перед партами і знову скося глянув на Горобенка. Він дивився не по-звичайному: спочатку коло кутків очей збігались зморшки (очевидно, під шкірою жваво працювали маленькі м'язи), і потім уже автоматично підіймались повіки, і з-під них виглядали дві солоденькі родзинки-зіньки. Цей погляд Горобенкові не подобався ще більше. Він подумав: — якийсь непевний дуже тип... Відкіля він узвся в цьому місті?

За дверима в сусідній кімнаті метушився, щось комусь пояснюючи, комендант Студії Колька Носов. Він приладнав збоку, коло тих дверей, ширму і, коли за ширмою почулося шарудіння жіночої сукні, легенький тріск кнопок і гапликів, аудиторія нашоропилась і посерйознішала. Лиця всім звужились і навіть трохи зблідли.

І ось з-за ширми в сірому купальному халаті тихо вийшла на поміст жінка. Не зводячи з підлоги очей, бліда, вона ступила кілька кроків і стала. Великий незграбний халат висів на ній, як на хворій. Жінка хвилювалась.

Фіцхелауров поспішно підійшов до неї, і чемно подав дзиґлика.

— Пажал-ста. Разрешьте снять? — Фіцхелауров, не дожидуючи відповіді, приторкнувся до плечей халата, і халат, оголяючи білість грудей, стегон і ніг, упав на підлогу. Жінка дригнула і мимохіть соромливо затулила руками рожеві пуп'янки грудей. Вона боязко глянула на аудиторію, і її щоки зайнялись огнем.

Фіцхелауров занадто чемно, але в той же час хазяйновито порався коло неї.

— Ваша фамілія — разрешьте?

Аудиторія прикипіла до парт і не дихала.

Жінка ще більше зашарілась і ледве чутно прошепотіла:

— Шигорина...

— Пожал-ста, таваріщ Шигоріна... Будьте ласкаві — голову трошечки ліворуч і назад... ні, ні; трошечки тільки назад. Дозвольте, я вам поправлю.

Фіцхелауров, як хірург, цупко взявся за жіночі скроні і покрутив. Жінка слухняно вертіла головою.

— Больше подайте грудь... Вот так. Прекрасно. Будьте ласкаві — в такій позі.

Фіцхелауров пильно оглянув жіночу позу ще раз, і тоді обернувся до парт:

— Начінаем, таваріщ! Пажал-ста...

Студійці нерішуче почали малювати. Їхні руки непевно виводили контури гарних плечей, волосся, а жінка вже заспокоїлась і поволі призвичаїлась до своєї пози. Її чорне розпущене волосся, пе-

рев'язане позаду стрічкою, важко падало за спину, але одне паємо одірвалось і лягло на грудях. Жінці, це очевидно, подобалось. Вона крадькома глянула на нього, неначе перевіряла, яке це може справити на глядачів враження, і тоді цікавим, досвідченим оком прожогом пробігла по студійцях.

Фіцхелауров знову підійшов до неї.

— Скільки часу ви можете так витримати?

Жінка зняковіла і поспішно відповіла:

— Нет, нет, пажал-ста . . . Я папрошу атдахнуть, кагда устану.

Фіцхелауров почвалав до парт виправляти студійські праці. Горобенко присів на стільці під стіною, коло пляката. Жінка спинила на ньому чорні цікаві очі, і Горобенкові здалося, ніби вона, злегка кокетуючи, мотнула плечем.

Їх погляди раптом близько зустрілись, і жінка, мов опеклась: не витримала, перевела очі на поміст.

Але тепер Горобенко знав уже, чого він прийшов сюди. Сюди трошечки ліворуч і назад . . . ні, ні; трошечки назад. Дозвольте, треба було прийти. Треба було глянути в ці чорні очі, в саму їх порожню глибіню, щоб зненавидіти. Так — зненавидіти! Тобі як інтелігентові, Костику, бракувало саме ненависти, тої святої ненависти, без якої нема великої любови. Але тепер вона буде в тебе. Буде! Ось перед тобою жінка пелюстка реакційної лілеї. Ти пригадуєш її? Вона теж маленький, але виразний, як самоцвіт, уламок з твого минулого. Пам'ятаєш? Гусарський полк у цьому ж самому місті, паради, тонні офіцери, балі на новий рік та великдень і маскаррад на водохрещта. Ти того не бачив. Тільки знав про те. Чув. А ось — повітове кіно, де що три дні буває зміна картин.

»Видовая, драма, комическая«.

Де вся зміна в тому, що — або »прекраіная видовая«, або »жуткая драма«, або »сильно комическая«. І так кожні три дні. І знову, і знову. Пригадав, Костику? Це твої гімназійні роки. Тоді ти ще не знав Наді.

І ось ти, маленький, соромливий гімназистик, з кутка фойе коло дверей до третіх місць віддалік вдивлявся в чорні каракулі і широкі криси під струсовим пером. Ти міг дивитись тільки на криси, бо ті чорні очі ніколи не дивились на тебе. Коло них тихенько дзвонили остроги, поблискували гусарські погони, і то для них були погляди і усмішка чорних очей.

І одного разу, саме в цьому ж кіні, коли виходили з сеансу, пані в каракулях впустила редикюля. Ти прожогом метнувся долу, схопив тремтячими, дитячими пальцями редикюля й подав. Тоді єдиний раз чорні очі на хвилину подивились на тебе і ласкаво посміхнулись, мов кинули тобі »на чай«. То тільки єдиний раз . . .

І ось зараз ці очі вдруге подивились на тебе. Але ти бачиш добре й сам: то не є недосяжна царівна чарівної мрії, як видавалось тобі в кіні. Це офіцерша. Це власниця дорогоцінного краму — прекрасного тіла й чорних очей. Поза цим у неї нема нічого. Коли хтось націоналізує цю її останню власність, вона буде дуже відразною жебрачкою. Просто — потаскухою. Міша Чернишов, далєбі, мав рацію не турбуватись за їхне самопочуття в позі натурниць. І ця гарненька дика кицька в наших свійських радянських умовах прекрасно знає, як котирується на життєвій біржі ціна її краму. Так, так. Ось.

Жінка, справді, вже цілком оговталась і вже без усякого сорому і ніяковости позувала. Іноді вона мимоволі за звичкою поправляла на скронях своє пишне чорне волосся, і тоді легко здіймались угору рівні витончені руки, випинався гарний лікоть, і ледве помітно чорніли темні плямки під пахвами. Це впливало на аудиторію. Вона починала сопти, тихенько, крадькома перешіптувалась, але, зрештою, малювала вже жваво і старанно. Дехто підпускав навіть дотеп.

Жінка з робленою стомою, млосно одкидала голову, тоді хвилювались трохи її груди, і, після цього, вже переможно, з ледве помітною усмішкою вона гуляла очима по студії, поки не натрапляла на Горобенка або Фіцхелаурона. Тоді вона знову удавала, ніби ніяк віла і соромилась. Горобенко з огидою подивився ще раз на її лице й подумав:

— Через три сеанси вона почуватиме тут себе, як удома. Вона почне фліртувати з кимнебудь або навіть зв'яжеться з Фіцхеллауровим. Коли не фактично, то, принаймні, в психіці, в потенції — це, по суті, справжня повія.

Горобенко злосливо посміхнувся:

— Ось вона ця «блакитна кров!» . . .

Фіцхеллауров поміг жінці накинути халата.

— Дякую. На перший раз досить . . . Ви зморились? . . . Прощу.

Він подав їй руку зійти з помосту, й жінка граціозно віддалилась за ширму.

Коло дверей кімнати крикнув комендант Колька Носов:

— Аглая Кононова! Ваша черга. Виходьте.

Знову за ширмою зашаруділа сукня, похапливо затріщали кнопки, і далеко раніш, ніж на це сподівалась аудиторія, з-заду ширми вийшла друга жінка. Вона ступила крок до помосту, але раптом, ніби опам'ятавшись, розмашисто, як чорні крила, одкинула халата і гола гордовито вийшла на середину помосту.

Ця не ніяковіла й не соромилась. Вона закинула назад голову і зухвало, з викликом дивилась уперед, кудись крізь стіну, понад головами студійців. Каштанове волосся хвилясто бігло її тендітною спиною і лисніло посріблене проти вікна. Її довгі вії трохи ховали блакитні, великі очі але, з тої вогкуватої сутні горіло стільки гніву, стільки ненависти й зневаги, що навіть Фіцхелауров трохи спантелечився. Він стояв між нею і партами і розгублено тер свої пухкі, як із тіста виліплені, долоні. Студійці простодушню пороз-завляли роти й вражені дивились на натурницю.

Жінка злегка мотнула головою, і її маленькі, мов різьблені, уста незадоволено ворухнулись кутиками.

— Я гатова! Што прікажете?

Це збудило Фіцхелаурова й повернуло його до звичайного стану. Він моторно закрутився коло помосту, ставлячи дзиглика, одніс для чогось свої папери з помосту на лутку, наче вони могли затулити жінку перед студійцями, і заходився її садовити.

Горобенко не чув уже його постійних, професійних фраз. Ця струнка жінка своєю, справді, надзвичайною оголеною красою майже сліпила очі. На її голу прекрасну постать важко було дивитись і в той же час страшенно тягнуло дивитись. Було щось сильне в цій красі. Сильне й жорстоке.

Фіцхелауров, як і до першої, простягнув до її лица руки:

— Немножко левее . . . разрешите я поправлю . . .

Жінка легким рухом долоні спинила його.

— Нет. Я сама . . .

Жінка сказала це просто, але так твердо, що руки Фіцхелаурова одразу упали долу, мов по їх хтось зненацька різонув стеклом.

Фіцхелауров зійшов з помосту і впалим, глухим голосом, запо-бігливо промовив:

— Кагда устанете, будьте любезни, скажіте . . .

— Пожал-ста.

Жінка, мов прип'ята, застигла на дзиглику в указаній позі. Її руки міцно держались за край дзиглика; пружні, майже дівочі, груди випнулись наперед до студійців, і очі лягли десь угорі на карнізі. Жінка сиділа цілком спокійно, вона навіть ніби сумлінно виконувала вказівки Фіцхелаурова, але в усій її позі, в тому кинутому далеко понад людей, що її оточували, погляді, було стільки незалежності й зневаги, що здавалось, то сидить не ув'язнена звичайна офіцерша, а то — якась королева із тьми середньовіччя, що зараз наказуватиме своїм джурам і челяді.

Воно, проте, так і було. Ця жінка, прикута до своєї пози на дзиглику, скоро вона з'явилась, одразу ж опанувала аудиторію. Вона схопила її тонкими мармуровими пальцями з перлямутром маленьких нігтів і боляче притиснула до дзиглика. Ніхто з студійців не малював. Тільки два літні робітники почали мляво зарисовувати її чоло, але з того нічого путнього не виходило. На чоло впав від світу білک, але ввижалось, нібо то горить зоря і жінка зовсім не гола, а вбрана в тонку, коштовну туніку. Ніхто не помічав її нагоги.

Студійці з побожністю дивились на її лице, і очі їм туманились, пойнялись сумом, заволоклись безвихідною тугою. Багато з них бачило гарних і поганих жінок. Вони голубили тих жінок, цілували і брали. У вічному потоці днів ті жінки загубились, стерлись, як стара чорнильна пляма. Але такої жінки ніхто з них не бачив. Ця жінка вимотувала з самого споду їх зім'ятих в ешельонах революції душ забуті казки давно померлих бабусь про королівен, тридев'яті царства, жар-птицю . . .

Ця жінка справді — з казки. Вона сидить перед ними зовсім гола, але ніколи це чарівне тіло не належатиме жадному з них, навіть усмішки, навіть лагідного погляду не вирвати з її міцно ступлених уст і одкритого, готового змагатись білого чола.

Цю жінку можна роздягнути, але зігнути, кинути долу — ніколи.

Вона прийшла для них із казки, з небуття і піде туди ж.

Ця краса, це найкраще з усіх минулих розтращених літ, належить не їм. Це тіло віддавало свої божевільні пестоці тому, кого вони, сміючись і не помічаючи, розтоптали. Хто ж знайдеться звияжець дужий, що приборкає цю жінку? Хто підійде і покладе до кишені, як своє, цей безцінний діамант, що лежить, дратуючи, перед голодною юрбою!

Було тужно дивитись на цю гордовиту, незламану красу. І було кривдно і боляче . . .

Фіцхелауров не важився порушити цієї набряклої тиші. Він навшпиньки ходив помалу перед партами і не вдавався до студійців. Тільки на зворотах він нишком, як кишеньковий злодій, глипав на натурницю й думав:

— От би з неї малювати боярину Морозову. »А все ж двома перстами . . .« Навдивовижу рідкий екземпляр! . . .

Горобенко почував себе зле. З його місця добре було видно її анфас і тверді, трохи вогкі очі. Ще коли вона ступила на поміст, він подумав: вона йде, як на ешафот. Так ішли, мабуть, за французької революції найкращі останні згустки прогнилої аристократичної крові під гільйотину. Це запеклий ворог. Завтра, коли б повернулись їхні, ця тендітна рука з прозорими блакитними жилками

владно показувала б цим студійцям дорогу до шибениці; ці ніжні пальці стискали б парасольку, виколупуючи очі полоненого. І ці великі глибокі очі тоді б уже напевно засміялись. О, вони засміялись би! Але якби ж то! . . .

Горобенко зловтішно дивився на натурницю, але було разом із тим неприємно, щось гризло в грудях, щось заваджало Горобенкові.

Він глянув на крайнього студійця, що в забутті тримав над папером олівця, поринувши очима на поміст, і одвернувся.

Треба було б, нарешті, припинити цю комедію з натурницею і, насамперед, змістити к чорту Фіцхелаурова. Він зовсім непридатний. Але як вийти з цього одубіння — Горобенко не міг добрати способу. Він сам став якийсь малий, низенький і зовсім не адміністративний.

Жінка стомилась сидіти в одній позі і ворухнулася. Горобенко почув, як аудиторія ту ж мить стрепенулась і знову завмерла. Фіцхелауров спинився край парт і щипав собі волосинки на підборідді.

І раптом гучно грюкнув пюпітр.

Жінка сиділа спокійно в тій самій позі.

Гулко застукотіли важкі каблуки по підлозі і зарипіли набучавілі солдатські чоботи. Худий, трохи схвильований червоноармієць човгав до Горобенка. Він поволі, мнучись, перетягав від кроку до кроку свої ноги, ніби умисно хотів розтягнути час, заки він дійде до Горобенка. Нарешті, підійшов, винувато забігав очима, почував за потилицею і сказав:

— Таваріщ заведующій . . . — червоноармієць нахилив до Горобенка покошлану голову і півголосом:

— Как-то неспасобно с ентімі рісавать . . . гляньте, — він показав головою, — челавек, панімаєте, не в себе сідіт . . . Да і нам тоже как-то . . . Всьо ж челавек, дишит віш . . .

Горобенко вороже глянув червоноармійцеві в вічі і грубо спитав:

— В чому річ? Що, власне, ви хочете сказати? . . .

Червоноармієць знову почував за потилицею:

— Как-нібудь би нам другіх прислалі . . . Папроще што лі . . .

Мов хто вдарив Горобенка. Він перекусив губу, звівся на ноги й майже крикнув:

— Не ваше діло! . . . Не подобається — не йдіть! Ніхто вас сюди не тягне . . .

Червоноармієць одвів на бік голову і соромливо переступив з ноги на ногу: — Да я толькі так . . . не серчайте . . .

До них поспішно йшов Фіцхелауров дізнатись — що трапилось.

XX

Розмірено і тихо коливались попереду дві труни. Нахилилися трохи ліворуч, а потім перехилилися на другий бік. Потім ще раз ліворуч і знову — назад.

Червоні і чорні прапори, як зморена в боях отаманія, тихо сунули за трунами. І під їхнім наметом ніби легше й затишніше було пливати двом небіжчикам у свою останню подорож.

Попереду довгий ряд вінків. Простих, блаженських вінків. З ялинки, з польових квітів, перев'язаних червоними биндами. Ті бинди журно спадали долу. мов лишали за собою червону доріжку.

А зараз же за трунами — верескливе голосіння запнутої в чорний шарф Фролової і тихенькі, ніби боязкі, схлипування згорбленої і якоїсь напрочуд маленької, старої матусі Чернишова.

Понуро й мовчки йшли партійці за трунами. Йшли не рядами, а поплутаним, збитим натовпом.

І не було їм на устах слів, не було пісень, не було монотонного скавуління похоронного церковного дзвону.

Важко й тихо тупали ноги в поросі, і тільки оркестра за прапорами сумними, опалими акордами тужила в жалібному марші. І в тих акордах, як струмки у великій ріці, злилися думки, слова і співи окремих партійців. Злилися і несли свої каламутні, журні води кудись далеко, далеко за сині обрії буття... І було дивно бачити себе натовпом серед чужих і байдужих старосвітських домів повітових і були нестерпучі нахабно-цікаві погляди обивателів.

Горобенко бачив це все не одразу. Воно спочатку проходило зором крізь очі, шпорталось у мозку і вже потім лягало липкуватою, тепленькою парою. І тоді було видно: стоять коло воріт ці обивателі і витріщили очі на процесію. Вони не від того, щоб послухати духову музику, і їм хочеться добре роздивитись, як ховають по-комуністичному двох забитих.

Їх багато, і натовп партійців серед них — як горстка Колумбових морців на американському суходолі серед тичб дикунів.

І ще видно:

Дехто з них не покидає процесію і вистрибом забігає наперед, щоб побачити комуністичну матір і дружину. Їх дивує маленька, зсохла, як сухе бадилля, матуся Чернишова. Їх, певно, вона навіть розчаровує: адже це звичайна стара мати, як і мільйони інших матерів, що тихо й покірно побиваються за своїми дітьми.

Вони незадоволені, і ось двоє якихось уже зовсім близько підійшли до трун і стають навшпиньки, щоб подивитись в обличчя мерців.

Горобенкові видавалось це за образу небіжчиків. Гримнути б щодуху на них цікавих, розігнати б по їхніх мишачих норах.

Тамже попереду, в тих двох трунах, лежать перші жертви останньої сутички партії з ними. Там — Миша Чернишов і Флоров... Це ті найкращі, як казав Зіверт, що їх послала партія на село. Трупи покрито червоною китайкою, і лиць обивателям, на щастя не видно. Але Горобенко знає — він бачив ці закривавлені трупи на возах, коли їх привезли до військомату, — в Чернишова одірване праве вухо й синьо-бордовий басаман через чоло; у Флорова — в одному оці кривава яма, а в другому — жах. Те око востаннє бачило навколо себе тільки ворогів. Запеклих, хижих, розлютованих. На ті лица неприємно було дивитись, і разом із тим вони вбирали в себе живі очі.

Але ті тортури, ті жахливі муки тіла минули вже, і трупи спокійно лежать у трунах, мов спочивають після важкої праці. І хочеться, щоб не Чернишов лежав там, а ти, і хай плачуть так само сурми і стиха поміж себе перешіптуються прапори... І хай не буде нікого стороннього, нікого чужого. Навіть цих червоноармійців з карроти, що йдуть позаду — не треба.

Хай на цю таємну, величну раду життя і смерти прийдуть тільки свої, тільки ті, що їх злютували в живий крицевий ланцюг гаряча молода кров...

* * *

Коли процесія наблизилась до кладовищенської брами, підсліпуватий ветхий сторож за звичкою поспішив на дзвіницю привітати мерців дзвонами. Глухо, по-замогильному, на низенькій, дерев'яній дзвіниці вдарив дзвін і розтанув між соснами. Потім — другий тоненький, третій — ще тонший, четвертий — дискантова струна, і знову — глуха, тягуча октава... Бом... бем... бім... ді-інь... бо-ом...

Справжні куранти смерти.

Хтось вихопився з натовпу і прожогом побіг зупинити дзвонаря. Мерщій би припинити цей глум над трупами товаришів!

І тоді знову заридали сурми.

Незвичайно і дивно було старому кладовищу, прийняти раптом цей великий натовп комуністів з прапорами. І старі, з облізлою фарбою, хрести знітилися і ніби ось зараз же пошкандибають геть по своїх чорних закутках. І стрункі молоді сосни застигли здивовані, мов налагодилися слухати промови.

Знайоме старе кладовище.

Ті ж самі стежки поміж могилками, тільки тепер вони заросли моріжком і де-не-де — бесмертниками.

Безмертники на кладовищі! Це цікаво збіглося: льох кісток і тіла, що гниє, а над ним — безмертні квіти! . .

Але революція зачепила й кладовище. Розгнузданим мустангом вона пролетіла понад безмертниками, і ось лежать долі перекинуті хрести, побито кам'яні надгробки, і з овалів тих надгробків видерто фотографії їхніх небіжчиків.

Руїна. Прах.

І це добре. Зруйнувати б усі кладовища, щоб ні одне з них не нагадувало минулого! Бо кладовище — не тільки тут. Хіба оте повітове місто, що розляглося ліньки позаду, не кладовище теж? Там же кожний куток увібрив у себе минуле і стерчить перед очима — чи свідком чи німим докором . . . І цей надгробок, що край дороги, він теж відтіля, з того, що поховане в місті. На цьому надгробку напис — Кость його пам'ятає:

Не забудет душа —
Но одна ліш тебе
Твоя мати.
Нікогда, нікогда.

Горобенко умисне підійшов до надгробка.

Так, слова ці є ще й досі, тільки вони почорніли й запорошились. Так само вп'ялась у далеке небо своєю верхівкою сосна, і блакитне небо крізь її частину дивиться лагідними очима, наче посміхається заплакане. А фігура надхненної дівчини, що вічно шепоче коло надгробка молитву, тепер забруднена, і її білі мармурові уста хтось старанно розмазав червоним олівцем.

Розмальовуйте ж ці пам'ятки людського лицемір'я і брехні, ви, юні, зухвалі, невідомі руки! Трощіть ці нікчемні старі хрести і розтоптуйте могили! Не треба кладовищ. Хай залишиться тільки зелений спокій сосон. А більше — нічого . . .

Кричєєв повернувся до стола, а Горобєнко пішов до дверей. Він чув, як позаду всі зрушили з місця й шепотіли до Кричєєва. Горобєнкові муляв спину допитливий і гострий погляд Попельначєнка. Хотілось обернутись на той погляд, але Горобєнко стримався і вийшов на двір.

Коло Дружиніна крутилась Славіна. Вона казала йому пошепки:

— Я не розумію, ну навіть ж і жінок на казармених? Не буде ж ми, справді, стріляти бандитів! . .

Дружинін знехотя відповів їй:

— Это же для вас лучше. Ведь если ми все вместе, то всьо-таки как-то вернее, да і вообще . . .

У двір в'їхав з двома возами Завальний. Він привіз яловину й тютюн на харч партійцям.

На порозі дверей висунувся зашнурований Нєсторєнко. На голові низенька кубанка, коло ніг зліва — козацька шабля, справа — одрізан. Він увесь виструнчився, ніби підріс трохи. Лице серйозне, голос різкий, командувальний.

— Хто ще не получил винтовки — взяти в оргінстрі.

Славіна несміливо запитала:

— І женщинам тоже?

Нєсторєнко, не дивлячись на неї, сердито відповів:

— Да, да! Сказано — усем.

Нєсторєнко по-військовому повернувся на каблучі й зник у дверях.

Рушниці видавав Гольцев. Після тої анкети з парткомівською характеристикою до губернії — Горобєнко не помічав якось Гольцева. Він ніби зник із міста. Гольцев ретельно перераховував набої, обережно брав із кутка рушницю, з хвилину оглядав її всю від лова до мушки, мов милувався з неї, і тоді вже віддавав партійцеві.

— Прошу. Вона не заряджена.

Гольцев одразу, тільки но Горобєнко увійшов, помітив його, мов спеціально чекав на нього. Він радісно скинув чомусь кепку, поспішно накинув на обличчя свою машкару усмішки й привітався як із давнім знайомим.

— А-а! Товариш Горобєнко! Прошу, прошу . . .

Горобєнко стримано відповів на привітання.

Гольцев вибрав чепурненьку кавалерійську рушницю й подав Горобєнкові.

— Оця буде добра для вас. Вона легенька. А підсумок є у вас? . . Почекайте. Я зараз пошукаю. Тут я приховав один для вас.

Гольцев підставив стільця й поліз нишпорити на шахві під паперами, а Горобєнкові знову неясно було: — Чого він до мене так липне? . .

Гольцев старанно повкладав у підсумок обоими набоїв, зав'язав мотузки й передав Горобенкові:

— Тепер усе. Прошу.

Він прищулив око й шепотом поспитав:

— А вас куди — в Козіївку чи тут залишитесь?

Горобенко холодно сказав:

— Не знаю.

Гольцев нахилився до Горобенкового вуха і, бризкаючи слиною, зашущував:

— Я побалакаю з Попинакою, щоб вас тут залишили . . .

Горобенко стрепенувся, гостро глянув Гольцеву в вічі (Гольцев знову накинув на обличчя машкару) і грубо одбив кожне слово:

— Я вас зовсім не уповноважую просити за мене і, взагалі, прошу вас дати мені спокій!

Гольцев винувато посміхнувся й задріботів пальцями в повітрі.

— Ну, навіщо ж ви так, їйбогу! . . я ж зовсім не для того . . .

Горобенко вже не чув його. Він перекинув за плече рушницю й ступав східцями на двір.

Коло мурованої дровитні стояв у гурті партійців Дробот і розповідав якоїсь сороміцької анекдоти. Він масно посміхався своїми великими товстими губами. Хтось заливчасто реготав, трохи осторонь стояв Несторенко й мовчки уважно слухав.

Десь, за парканом пустували вуличні хлопчачки. Вони перекривляли когось і викрикували несамовито «Інтернаціонал»; раптом з-за паркана визирнула якась білява, кудлата, як у збоїнах, голова, хитрі сіренькі очі лукаво прошмигнули по двору, зупинилися на Несторенкові, і тоненький дитячий голосок залився вихлястим дискантом:

Сидить Троцький на лузі,

Гризьот конську ногу.

— Што за гадина

Советская гов'ядина!

Несторенко миттю повернувся до паркана. Кудлата голова зникла. Несторенко плюнув і вилаявся. Дробот замовк і задер до паркана голову. За парканом знову той же дитячий голосок дражливо затанцював:

Ех, да яблучко, малосольное!

А советская власть малахольная . . .

Несторенко гнівно крикнув до когось:

— Споймать пацана і вуші видрать!

Від ганку озвався Дружинін:

— Зачем же так, таваріщ Несторенко? Пацана нужно учить, а не драть.

За парканом стало тихо.

У двір привезли кулемета й поставили коло ганку. Кулемет, мов не розуміючи, кого саме йому треба заплювати, незграбно розкарячив ноги й безглуздо дивився на старий флюгер, що на дровітні. Коло воріт заспівала група комсомольців.

Ой, у полі жито
Копитами збито . . .

сумний, тягучий мотив зненацька перетнувся й застрибав уже веселим приспівом:

Під білою березою
Козаченька вбито . . .

Горобенко прислухався до пісні. Вона була незвичайна для парткомівського подвір'я. Та наче хтось умисно заніс її сюди з колишньої «Просвіти» чи теперішньої сільської школи.

З парткому вийшов, упоравшись з харчами, Завальний. Він почув із ганку пісню й підтягнув розстроєним, як клубне піаніно, басом:

. . . Ой, убито, вбито,
Затягнуто в жито . . .

І пісня знову зраділа чомусь, засміялась не до речі —

Червоною китайкою
Личенько покрито . . .

— Чудна наша пісня, — подумав Горобенко і закурив цигарку. — Вона й тужить і сміється разом. Чудна, як і вся наша химерна історія, що почала Хмельниччиною, а кінчила «отечеством» та «Енеїдою» Котляревського, прокинулась у дев'ятсотсімнадцятому і — патос свого відродження обернула у вишиваний фарс . . . Чудернацька наша історія . . .

— Комунари, стройся! — то скомандував серед двору Несторенко.

Безладно шикувались партійці, збираючись, двоїлись ряди. Горобенко поправив на плечі ремінь від рушниці й задоволено потяг продкомівського тютюну.

Несторенко по-командировському пройшов очима по рядах, але, дійшовши до Горобенка, його очі спинились і недобре блиснули

— Ти што ж?

Горобенко не зрозумів: — Що таке, товаришу?

Несторенко ступив до нього крок і суворо крикнув:

— Попиросу — вон! Раз скомандувано «смирно», значить никакіх папірос. В строю стоїш! . . — сердито й ображено кинув він до Горобенка й одійшов.

Горобенко, як невинно покараний хлопчик, не змігнувся нічого відповісти. Він несвідомо викинув зараз же цигарку, мов вона опекла його, і стояв червоний аж до ушей. І тільки коли Несторенко почав читати на правому крилі наказ, Горобенкові приском лягнуло в мізку:

— Фельдфебель! Справжній фельдфебель!

І тоді запекло в грудях і хотіло вирватись на вуста:

— Чому ж я йому нічого не відповів! Треба ж було одразу . . .

З правого крила читав далі Несторенко:

— . . . Соловійов, Букрабо, Панасюк, Горобенко, Колот — ці товариші одправляються з картою в Козіївку. Два шага впірьод!

Горобенко ступив з іншими на два кроки і раптом почув на собі збоку чийсь пильний погляд. Він повернувся ліворуч і глянув На ганку, обіпершись на одвірок, стояв Попельначенко.

XXII

Виступили об 11-тій уночі. Попереду загін комунарів, позаду два вози з кулеметами, далі — каррота.

Ніч темна і сторожка тиша тримає повітове місто в чорних лапах. Місто спить, і не шелесне на дереві жадний листок, не гримне жадна хвіртка. Тільки над головами вгорі, на темнозеленому небесному Чумацькому шляху, зриваються зоряні метелиці, мчать шалено небесними просторами, потім гаснуть, розсипаються на дрібні золоті сніжинки, і тоді вже спокійно виблискують на поламаному Волосожарі або на Возі, що повис серед неба закинутою каструлею.

І дивно бачити на холодному небі ті завірюхи, коли навколо ще серпнева ніч.

Йшли мовчки знайомими повітовими вулицями. Твердо одбивали кроки, як старі муштровані солдати. Важко відрізнити окремих людей. Вони всі зараз однакові. І Завальний, що йде поруч, і Дробот у передньому ряді справа, і ця жінка, що ліворуч штучно збільшує свої маленькі кроки, щоб не відставати від чоловіків. Хто вона така? . . . Це ж завжінвідділу Леонтєва. У неї при боці кобур з бравнінгом, а за плечима маленький австрійський карабін. Кепка з стриженою головою нахилилась трохи долу: вона стежить, щоб іти в ногу з товаришами.

І знову незрозуміло було Горобенкові: — Відкіля в них ця воєнщина? Леонтєва — недавня робітниця з тютюнової фабрики великого міста. Для неї воєнщина мусіла б бути огидною. І поруч із тим — Леонтєва умисно вигинає всередину спину, випростовує груди, наче це їй здавна вже притаманна військова виправка.

— Я все ж таки їх зовсім ще не знаю . . . — подумав Горобенко. — Може, кінець-кінцем, у цій воєнщині, в Несторенкових ремінцях, у Несторенковій — кажучи просто — фельдфебельщині і е

свій незрозумілий сенс . . . Може це тільки мої інтелігентські упередження не дають мені змоги претравити це все, як цілком звичайне, потрібне й неминуче . . . Хто зна, може . . .

Збоку, осторонь від загону, на сірій дебелий кобилі їхав Несторенко. Він грузько сидів на кобилі, мов вріс у неї. Ніч накинута на них темне напинало, і через те Несторенко і його кобила видаються здалека як велетенський силует чорного центавра.

Горобенко напружував зір, щоб краще роздивитись на їхні обриси. Було своє особливе відразне задоволення вдивлятись у ту Несторенкову постать, уявити собі деталі його темного лиця з тонкими порепаними губами й маленькі зеленуваті очі під навислим чубом. Тільки ніяк не давалось у тямки — як цей тугий узол фізичної сили може так сильно впливати на дорослих, розвинених людей і мов, на налігачі, вести їх слухняних туди, де треба тільки самої цієї фізичної сили? Що б там не було, а й ти, Костю, скорився цій силі, вона зламала тебе ще там, у парткомі, з цигаркою, і поведе тебе туди, куди хочеш.

Проходили повз останні хати передмістя. Тут повітове місто скидало вже з себе панське убрання й поволі розсупонювало селянського очкура. Неподалеку на пагоркові розчепірів довгі руки мовчазний, насуплений вітряк, немов шикав комусь позаду заховатись у полі. Позаду на вибоїнах рипіли два вози з кулеметами.

Несторенко спинив кобилу, щоб почекати карроту. Зовсім близько коло нього пройшов Горобенко. Здавалось, що він навіть роздивився Несторенкові очі — вони холодні, як оливо вночі, але різькі, з хижим відблиском. Хотілось глибше глянути Несторенкові в вічі, щоб збагнути їх силу і вирватись з-під неї. Горобенко мислено промовив до себе, упевнюючи:

— І зовсім не те, що «він веде», а насамперед, я сам іду туди. Я йду. Я йду ліквідувати банду. Я йду разом з Попельначенком, Дроботом, Леонтьєвою стріляти або навіть і розстрілювати тих останніх селюків, що в ім'я свого засіку й химерної «неньки» нищать нас. Це те, чого, власне, я давно вже сам хотів, і Несторенко тут — тільки збіговисько.

Ішли дорогою край стерні. З-за далеких хуторських хат виліз великий червонуватий місяць. Його зморщене, натрудоватіле коло, як вид рахітичного немовляти, що допіру побачило світ, пласковито скривилось і не хотіло світити. Десь на стерні кричав перепел.

Загін комунарів ішов уже вільно, не додержуючись рядів. Тільки Несторенко їхав збоку на своїй кобилі у тій самій позі — чорний і насуплений. Холодними краплинками падала на цівки рушниць роса, м'яко шелестів під ногами втоптаний дорожній пил.

Несторенко знову зупинив кобилу й обернувся на сідлі. Оглянув загіг і напів-голоса хрипко скомандував:

— Не курить більше! Командир карроти Гвоздьов! Вишли сторожевое охораненіє: З североюжной сторони може быть удар . . .

— Дурень! — сказав до себе Горобенко: — з «северозападной». Не може відрізнити сторони. Теж командир! . . .

Але востанне зловив себе Горобенко і знову почав картати:

— Це, Костю, теж інтелігентщина! Гнила і нікчемна. Не в тому ж, кінець-кінцем, річ, що він не може відрізнити сторони, а ти можеш . . . А в тому, що . . . В чому саме? — нетерпляче запитав себе Горобенко.

Здала, перед чорною стіною лісу парувала туманами Ворскла. Місяць заспокоївся, виліз вище і випустив долу своє кволе проміння. Злегка посріблились потилиці й поблискували цівки рушниць.

. . . — В тому річ, Костю, що ти йдеш проти села. Українського села. Того єдиного певного національного водозбору, що ради нього засновував колись «просвіти», був за інструктора Центральної Ради, тікав з директорським військом. Ти мусиш бути разом з цими незрозумілими людьми саме в ту мішень, яку недавно будував своїми власними руками, як певний щит. Ти мусиш розторочити цю мішень на тріски, спалити ті тріски, щоб не лишилось і сліду. Ти мусиш, Костю, стріляти в позавчорашнього самого себе! Ось у чому річ . . .

Збоку тихо перешіптувались два комунари. Стукнулись мушками чийсь рушниць.

— Чи ж вони розуміють це? . . . — затаєно подумав Горобенко. — Але що це — сумнів? Відкіля він? Дурниці! Його вже нема більше й не буде. Ти сам його склав собі із старого мотлоху. Зведи ж це ще раз собі на очі і розбий назавжди. Будь щирий, Костю. З собою можна бути щирим. В тобі (саме чогось у тобі) збіглися ці дві сили і стали віч-на-віч. Від тих і від тих. Ти прагнеш рівноваги, але це вигадки! Хіба їх можна урівноважити? Адже за цими Попельначенками, Кричевими і Дружиніними позаду стоїть Спартак, Мюнстер, Сибір, каторга, страйки і жовтень, а попереду — майбутнє і цикли світових хуртовин. А за тобою з учорашнім національним союзом і «Просвітою» — поплутані мотузи зради, льюкайство і бутафорія побутового театру. Хіба ж можна зрівняти безмежні простори майбутнього соціалізму з чотирма стінами своєї хати, де «своя правда, і сила і воля!» Твердо ступай тепер, Костю, вперед і бий без промаху. Далєбі, життя збудовано далеко простіш, ніж це морочить собі й іншим голову маніжна інтелігенція. Бий просто й рішуче, як Несторенко! . . .

— На мєсте . . . сто-ой!

Загін зупинився на середині узлісся. Ладнались ряди. Коли вже стали, Горобенко нараз почув, як неприємний пронизливий нічний холодок проходить крізь тоненьку сорочку й щипає спину. — Було б френча заховати, — подумав Горобенко й злегка затупцював на місці. Від того холоду найжачились щоки й трохи тремтять щелепи, — Ну, ще було б захопити френча!

І раптом хтось позаду накинув Горобенкові на плечі шкуратянку. Він обернувся й від несподіванки навіть подався назад. Перед ним стояв Попельначенко й посміхався. Попельначенко сказав, як близький товариш:

— Змерз, Горобенко? Це тужурка — тобі. Візьми. В мене шинеля є.

Горобенко зняв з плечей шкуратянку.

— Ні, для чого ж це? Мені — нічого . . .

Але Попельначенко вже нахилився набік і просував пальці в глиняльні рукави. Буркнув сердито, навіть роздратовано:

— Брось! Строїть там із себе ще . . . Одягай і ніяких гвоздей!

Позаду задзвенів командир карроти Гвоздьов:

Полрота, напра-а-во! Шагом марш!

Збоку захрипів Несторенко:

— Комзвод, цеп'ю к лісу вперед!

Різко заклацали затвори рушниць, і поспішно затупали ноги.

Було ніколи одмовитись від Попельначенкової тужурки. Горобенко застебнув на комірі гаплика й зрівнявся з лавою.

Хрустало під ногами ломачця, назустріч сунули куці й дряпали руки. Кавалерійська рушниця легко лежить у Горобенкових кулаках і коле темряву.

Просто перед лавою, як мур ворожої фортеці, — густий, похмурий гай. Він нащулився й мовчить. Ніби хоче ближче підпустити лаву, щоб потім одною сальною скосити враз. Ще крок наперед. Два кроки. Три. Густішають чагарі. Ось зараз бризне гай вогнем. Цю мить . . . Ось . . .

Переступили зрубаний стовбур. Ось перший височезний дуб. Він заплутався гіллям між зорями, і чорний панцер стовбура зеленувато вилискує під місяцем. Дуб погрозово мовчить, мов вартувий на чатах. — Ах, чого він мовчить! . . Швидше б уже.

Густо посунули назустріч дерева. Лава вступила до лісу й прискорювала ходу, майже бігла. Ліс стрепенувся й ожив. Пронизливо тріщав, ламався під ногами хмиз, і боляче хльоскали по обличчю галузки. Темрява оповила гай, і не видати лави. Але Горобенко відчуває її всю, кожний її нерівний крок. Вона, як і Горобенко,

На правому крилі знову пачка пострілів. І стихло. Лава вибігла з гаю на стерню й відсапувала. Стало вже зовсім видно. Світало. Відкілясь узявся незадоволений Дробот. Хтось запитав його. Дробот махнув рукою і вилаявся.

— ... Втекли.

Сизий обрій даленів за могилою. Передранковий холодок дряпався за рукави й лоскотав спину.

З поля риссю підїхав Несторенко з Гвоздьовим. Несторенко одсунув на потилицю кубанку й одкинув з чола чуб.

— Втекли, так перетак! ... Тільки б ще три кавалеристи мені і — споймав би гадів! На хутори, мабуть, подались.

Несторенко круто повернув кобилу і скомандував:

— Комзвод, стройся!

Оддалік на ріллі знову задзвенів тенором Гвоздьов.

Хутко вишикувався загін і рушив до шляху.

В далені під лісом парувала Ворскла й бовваніли за вітряками Козіївські верби.

XXIII

Їх було шість. Шість найзаможніших козіївських багатіїв. Але видавались вони звичайними селянськими дядьками. Стомлені від роботи, посічені зморшками лица, скуйовджені бороди й навіть замурзані сорочки. Були флегматичні в рухах і ніби цілком байдужі. Горобенко ніколи б не відрізнив їх серед бідняцької сіроти. Але Несторенко вибирав їх старанно і заклопотано, мов шукав серед них племенних жеребців на парування. Він довго дивився в сільраді у якісь списки, запитував прикишливо писаря й мовчазного, приголомшеного голову, а потім з трьома партійцями ходив по хатах.

Каррота з Гвоздьовим пішла на хутори, і Несторенко квалився покінчити з Козіївкою. Він швидко приводив до сільради заручника і поспішно вертався до інших. Уже п'ять заручників стояло коло ганку серед загону комунарів. Стояли вони насуплені й мовчазні. Ні одним словом не озвався ніхто із них до партійців, і в їхніх бородатих лицах годі було прочитати жах, здивовання чи розпач. Стояли, не переступаючи з ноги на ногу, мов дожидали начальства, що розпикатиме їх за несплачені податки, за свавільні поруби в державному лісі, за випас на панському полі. Горобенко намагався дивитись на них. Він розлігся на шпорищу взатінку під стіною сільради, поклав поруч себе кавалерійську рушницю й заходився крутити цигарку. Але тремтіли пальці, висипався на шкуратянку тютюн, і тоненький цигарковий папір корчився під пучками, не хотів скручуватись у дудочку. У грудях росло непокоєння, тиснуло на серце й муляло в животі.

— Що за чорт! Я хвилююсь більше, аніж ці заручники, — подумав Горобенко, і тоді вже не міг подолати себе. Він скося глянув на дядьків. Вони стояли такі ж нерухомі й мовчазні. Горобенко обдивився їхні зашкарублі, великі не про ногу, чоботи, порепані руки й не міг зрозуміти: знають же вони, що за Гарасименка, Кірпічникова й Фейгина відповідатимуть вони, що не для пропаганди повитягав їх із хат Несторенко? Не можуть же не знати! Тоді — що це за спокій? Чи дивовижний стоїцизм чи бичата тупість? . .

Майдан перед сільрадою й вулиці спорожніли. Тільки віддалік коло тину в остраху застигла бліда молодиця. Вона пригорнула скарлюченими руками до своєї спідниці двох заплаканих дітей, мов боялась, що їх однімуть у неї, і вперлась у тин. Десь на дальній вулиці несамовито кричала якась жінка. Той крик був такий розпачливий, а очі в цієї молодиці такі налякані, що здавалось, ніби то кричить і дивиться жахливими очима одна ця молодиця з

дітьми, а той крик — то страшна луна, що б'ється об стінку на дальній вулиці й крає Горобенкові серце. Ах, цей крик, від якого тремтять руки й перевертається колесо в грудях! Ну, хай би ці дядьки теж кричали! Хай би дрипались, кусались, бились, тікали! Тоді б усе якось розв'язалось само собою. І цей ще Несторенко, як навмисне, зволікає з тим шостим . . . Хоч би вже швидше! . .

Горобенко безнастанно затягувався цигаркою, а непокоєння в грудях росло, підпирало під саме горло. Одної цигарки було мало: Горобенко скрутив зараз же другу. Сонце мирно кидало на майдан перед сільрадою жмути світла й тепла. Немов нічого особливого не трапилось і нічого надзвичайного не буде. Пріло чоло й шия, на губи стікали солонуваті краплини брудного поту. А заручники з непокритими головами стояли під самим сонцем і не затулялись від нього. І від цієї зовнішньої мирности й звичайности ставало Горобенкові моторошно. Він тоскнув подумав:

— Так, це не стрілянина з бандою в лісі. Це не війна зо всіма її відразами. Це . . . — і раптом пригадалось давнє Попельначенкове слово — «розправитись». Саме це воно. Наближається те, чого ждав, до чого мусів прийти, але яке ж воно страшне! Їх розстріляють . . . — Горобенко боязко запитав себе: — Хто? . . . Але відповіді не треба. Це ж ясно — хто має розстрілювати . . .

На майдан вийшов із волосної пошти миловидий, з чорними довгими вусами поштовик. Він заклав за шнурований пасок руки й спокійно поглядував по сторонах. Йому набридли поштові справи з неможливими серпневими мухами в маленькій кімнаті волосної пошти, і він вийшов передихнути.

Горобенко дивився на його біленьку охайну сорочку, велике чоло без зморчок під чорним зачісаним набік волоссям і нараз спало на думку:

— Щасливий! Йому не треба нікого вести, нікого вартувати. . . — Горобенко закрав на мить очі й зморщив до брів чоло. — Міняються влади, приходять денікінці, приходять червоні, потім банди, потім знову червоні, але то не обходить його. Він штемпелює листи, продає марки, записує зрідка перекази, видає решту, а надвечір іде купатись до Ворскли. Його ніяка влада не чіпає і він збоку спостерігає собі події, наче читає в столичних газетах відділ кримінальної хроніки. І його життя — то тиха затока серед шторму революції. Щасливий поштовик! — І, як хлопчикові захотілось Горобенкові піти з поштовиком до його хати, випити з ним шклянку чаю з малиною. . .

— . . . З малиною? Може ще, Костю, послухати, як він на гітарі грає! . .

Ні. Те, що має статись, те мусить статись. Життя, нове життя, Костю, купується кров'ю, добувається смертю. Це новий неглас-

ний суворий закон, якого не обійти. Ти ж сам знаєш це. К чорту ж усякі нерви й легкодухість!

З вулиці, збиваючи куряву, поспішно привели шостого. З-за пазухи розхрістаної полотняної сорочки блищав на грудях маленький мідний хрестик. В густій, чорно-рудуватій, як мох, бороді заплуталась соломинка, маленькі гострі зіньки під скісними повіками полохливо бігали по партійних, як зацьковані миші. Але, коли став він поруч інших заручників, — одразу ж заспокоївся і зів'яв, мов повернувся додому після халепи.

Несторенко, видимо, квапився. Він наспіх перебалакав із Попельначенком, забіг до сільради й за хвилину збіг назад спорохнявими східцями. Розділив на дві частини загін комунарів, востаннє ще раз промовив щось до Попельначенка і тоді звернувся до заручників:

Ну, двигайся!

Дядьки, як автомати, покірно рушили.

Це все промайнуло надзвичайно швидко, і як він опинився в тому відділі комунарів, що вів за село заручників і чому саме він ішов поруч того шостого з мідним хрестом, — Горобенко не пам'ятав і не здавав собі справи. Він тримав на ремені рушницю й намагався йти в одну ногу з переднім.

Раптом знову уколов у груди й боляче закопирсав той самий божевільний жіночий крик:

— Ой, рятуйте!.. Матінко моя!.. Семене, та куди ж тебе?! Ой Боже ж мій!..

Вулицею бігла простоволоса жінка й розмахувала над головою руками. Дико й розпачливо клацала худими пальцями, мов, тонути, ловила в повітрі незримі, нитки. Її лемент дряпав уже і по конвою. Передній перед Горобенком переклав на друге плече рушницю мотнув шиєю й прискорив ходу. Але заручники були спокійні, немов і не чули тих зойків. А жінка вже наздоганяла загін. Рвала на собі волосся й голосила, як над покійником:

— Ой що ж мені робити!... Ой, голівонько ж моя пропаща!..

Шостий заручник, нарешті, обернувся до неї. Промовив хрипко, але цілком спокійно:

— Иди, Катерино, додому... Жеребця того не продавай, а візьми в Карпа десять пудів пшениці, що перед Великоднем позичав...

Несторенко сердито крикнув:

— Ну, там — розговори всякі!

Хтось позаду затримав жінку, і вона заголосила ще дужче. Дядько одвернувся від неї, глибоко зідхнув і далі почвалав за іншими насуплений і мовчазний.

Знову вразило Горобенка: — Та невже ж вони й досі не догадуються? Чи це живі трупи, чи мертві люди?.. Ставало торопно близько йти коло них, і Горобенко мимоволі збочив на крок.

Ні душі на вулиці, й навіть з вікон ніхто не дивиться. Наче вибігли кудись світ-заочі всі пожиліці. Тільки позаду, вже здалека, все ще лементує жінка, й ті крики розбитою луною тремтять під стріхами й виснуть на вітах верб.

* * *

Чи довго, чи недовго йшли — Горобенко не знав. Було узлісся невеликого гаю. Їх порозставляв сам Несторенко. Уважно: щоб не помилитись. На два кроки один від одного. Потім одійшов назад, одсунув далеко на потилицю кубанку й вийняв із кишені великого годинника — цибулю.

— П'ятнадцять мінут даю вам ще строку... Можете молитись, співати, прощатись — як там кому... Несторенко недобре посміхнувся і пройшов уздовж заручників.

Горобенко не дивився на них. Він утопив у землю очі й скулився. Щось важке навалилось на повіки і страшенно свербить тім'я.

Зняти б кашкета й почухати. Ой, як свербить тім'я!.. Але Горобенко не рухався. Стояв застиглий і безвладний, буцім то не заручників мають зараз розстрілювати, а самого його.

Несторенко поволі, великими кроками ходив перед мовчазним рядом дядьків і тримав на витягнутій долоні годинника.

— Десять мінут осталось жити... Через десять мінут коцну.

Не молились і не прощались заручники. Стояли, мов зачаровані, мовчки й непорушно. І від їхньої мовчанки ставало навкруги занадто тихо, аж жаско.

Несторенко зупинився й помалу подивився на годинника.

— Восім мінут іще...

Зненацька до Несторенка підбіг відкілясь схвильований Дробот і зашепотів на вухо. Від хвилювання голос йому був різкий і було чути його шепіт:

— Через брод банда переправляється. Вон там відаєть єйо...

Відділ дригнув і обернувся до річки. Несторенко вихопив нагана й крикнув на ході:

— За мною!..

Побігли небагато — до піщаних кучугур за лозами. Комунари збились до купи й пильно вдивлялись уперед. В долині, вигинаючись на всі боки, полізла за далекі ліси Ворскла. Через брід, справді, переходило, не поспішаючи, якесь стовпище.

Несторенко підкинув до чола »цейса«.

— Корови переходять і більше нічого!.. Тоже ще — паніку піднімать!.. — кинув роздратовано Дроботові і рвучко метнувся до узлісся.

— За мною!

Горобенко вискочив з іншими за лози. Він глянув тремтяче на узлісся і став. Там, під гаєм, стояли засуджені заручники на тих

самих місцях, у тих самих позах . . . Там, під гаєм, нерухомо стояло шість засуджених, як шість живих смертей.

Тепер не ладнались комунарі на шерег. Бігли щодуху навпростець, наче боялись, що заручники зараз зірвуться з місця й безповоротно втечуть. Хтось, не добігаючи, вистрілив і ту ж мить за ним безладно запахкали постріли. Тоді Горобенко побачив, як крайній у сірому піджаці дико заревів, стрибнув убік і розляпано побіг до гаю . . . Хтось упав там Закричали ще два. І ось один розпатланий з розчепіреними руками біжить просто на партійців. Горобенко висадив усю обойму. Він прожогом цокнув ще раз затвором. Вистрибнула бляшанка. Магазинна коробка порожня . . . І тоді нараз він ясно побачив перед себе:

. . . Великі роздерті жахом очі. На сорочці від бігу теліпається мідний хрестик. Зведена над головою рука. Заричав . . .

Горобенко спинився, вхопився за цівку — мушка обідрала пальця — розмахнувся щосили і щільно заплющив очі . . .

Тоненько хруснуло попереду і захарчало. Щось мокре лягнуло Горобенкові по руці. Він випустив цівку з рук і глянув. Перед ним тулуб з розтрощеним черепом, як опудало, гулко гупнув на землю . . .

З боків пахкали постріли.

Горобенко обернувся, перевів дихання й подався навмання.

Він не чув уже позаду ні криків, ні стогонів, ні Несторенкової команди. Стало одразу порожньо всередині і навіть по особливому легко.

Тільки сонце пече в потилицю і свербить тім'я. Він кинув на пісок кашкета й тільки но хотів застромити в чуба пальці, як очі впали на червону плямочку.

— Кров! . . .

Рука затремтіла, й вишнева краплинка блиснула на сонці. Посміхнулась сонцеві.

І тоді зненацька сильно-сильно в пам'яті промайнуло занадто виразне, мов зараз усе те сталося:

. . . Скривавлена сорочка Надина і на простиралі іржава краплинка . . . Надина кров! Непорочна, чиста дівоча кров . . . Було тужно за тим, що не стало чогось без вороття, що набезвік розірвало вінок, і було до сліз радісно, що народилось щось нове, щось дуже інтимне, щось нерозлучне, рідне . . .

* * *

Горобенко сквапно витер об тужурку ту краплину крові, утер з лиця рукавом піт і закинув догори голову.

А вгорі, високо над землею уходили кудись у безконечну далечінь блакитні тераси спокійного, безжмарного українського неба.

Київ, травень 1926 — березень 1927.

КУПУЙТЕ!   ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!   ЧИТАЙТЕ!

суспільно-політичний і науково-літературний місячник

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ«

видання «Української Видавничої Спілки» в Лондоні
Журнал «Визвольний Шлях», редагований колегією
в складі Г. Драбата (відповідальний редактор), мгр.
Р. Борковського І. Ратушного, В. Василенка, —
на 112-ти сторінках великого книжкового фор-
мату, друкує матеріали українського визвольно-
революційного підпілля, статті на ідеологічно-про-
грамові, суспільно-психологічні, міжнародні, внутріш-
ньо-українські та інші теми проблемного характеру;
містить найновіші праці українських науковців (праці
Української Вільної Академії Наук у Німеччині), літе-
ратурно-мистецькі твори, критики й бібліографію.

**ХТО ЧИТАЄ ЖУРНАЛ »ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ«,
ТОЙ ЗДОБУВАЄ ІНФОРМАЦІЮ, ЗНАННЯ Й ПОШИ-
РЮЄ СВІЙ СВИТОГЛЯД.**

**КОЖНИЙ УКРАЇНЕЦЬ ПОВИНЕН ЧИТАТИ ЦЕЙ
ЖУРНАЛ!**

**В справі передплати, кольпортажу і в інших справах
звертатися на адресу:**

**Ukrainian Publishers Ltd.,
237, Liverpool Road, London, N. 1.**

40c.

